

LIIVI KEEL LÄTI KEELE MÕJUSFÄÄRIS

TIINA HALLING

1. Taustast

Vähemalt niikaugale tagasi vaadates, kui kirjasõna tunnistust võib anda, on liivlased ja lätlased ikka ühist territooriumi jaganud. Nende kujunemise kohta on olnud mitmeid versioone, kuid praeguseks on loobutud rääkimast liivlaste tulekust Lätimaale kusagilt mujalt. Balti arheoloogid on veendunud, et liivlased, samuti kui lätlased, on välja kujunenud Lätimaal ja on Lätimaa põlisrahvas. (Ernštreit 1996: 49)

Arheoloogiliste andmete põhjal arvatakse, et juba pronksiajast on Baltikum jagunenud kaheks osaks, läänemeresoome ja balti rahvaste alaks (Ernštreit 1996: 49). Kaugemas minevikus ei olnud keelte ja hõimude piirid kindlaks kujunenud ning ka liivlaste päritolu ja muistsete asualade osas on palju sellist, millele teadlased pole suutnud ühest vastust anda. Varase rauaaja (1.–5. sajand) mälestisi seostatakse nende läänemeresoomlastega, kellest on tekkinud soome ja eesti hõimud. Mõninga kahtlusega lisatakse neile ka liivlased. Põhilised uuema rauaaja (9.–12. sajand) liivlaste alad ja kultuurikeskused asuvad siiski väljaspool varasema rauaaja kivistite levikuala (Ernštreit 1996: 49). Siit hargneb keeruline probleem ning liivlaste asualade, suhete ja mõjusfääride kohta nii varasel ajal saab teha vaid oletusi.

Esmase kirjaliku liivlastele ja nende asualale viitava ülestähenduse tegi 12. sajandil Kiievi Petšerski kloostri munk Nestor, nimetades Põhja-Venemaa, Volga ja Balti rahvaid, kes olid kohustatud Venemaale makse maksma. Loetletute hulgas esineb nimetus *либь* (PVL I 1950: 13, vt ka PVL II 1950: 211). Kroonika teises osas nimetatakse aga Riia lahe ääres Düüna suudmest kirde pool elavat hõimu nimetusega *любь* (PVL II 1950: 211). Pole põhjust kahelda, et jutt käib mõlemal puhul liivlastest. Eduard Väari (1959: 191) on seisukohal, et vorm *любь* on ekslik, võib-olla isegi kirjutusviga, sest üheski teises allikas ei leidu liivlaste nimetuses *ju*-d ega *u*-d. Rääkides hõimude omavahelistest suhetest ja sündmustest Baltikumis alates 1184. aastast nimetab ka *Läti Henrik* oma kroonikas liivlasteks Riia (Liivi) lahe idaranniku aladel elanud läänemeresoomelist rahvastikku (HLK 1881, 1938, 1955, 1962 jt). Ka Riia linn on ehitatud liivlaste küla asemele. Kroonik eristab siinkandis kolme suuremat piirkonda: Väina- (Daugava-)

äärne liivi ala, pisut vähem tuntud liivi asundus Koiva (Gauja) põhjapoolse lisajõe Brasla ääres Võnnust (Cesis) lääne pool (Kubesele, Satesele, Sygevalde, Toreida jt) ning Metsepole. Lisaks mainib kroonik liivlaste olemasolu ka Idumea-nimelises piirkonnas, mille elanikke – idumealasi – ta siiski eristab liivlastest (Tõnisson 1970: 461).

Arheoloogilistele andmetele toetudes on väidetud, et ainus ala Liivimaal, mida peetakse liivlaste territooriumiks ka uuemal rauaajal, on Metsepole (Ernštreit 1996: 49). Seetõttu võib Tõnissoni arvates ainult Metsepole liivlaste suhtes enam-vähem kindel olla, et nad on Vidzeme loodeosa kohaliku varasema läänemeresoomelise rahvastiku järeltulijad. Hoopis keerulisem on Väina- ja Koiva-äärsete liivlaste päritolu küsimus. Väina- ja Koiva-liivlaste territooriumi varasemad muistised on üldiselt baltipärased. Seetõttu on Tõnisson pidanud võimalikuks, et siin võis kuni umbes 10. sajandini paikneda balti hõimude territoorium ning sel juhul peaks olema liivlased siia rännanud mujalt. Samas, Väina alamjooks ja Koiva-äärne liivi ala paistavad silma suhteliselt arvukate läänemeresoomeliste toponüümide, eriti hüdronüümide poolest, mis peaks tunnistama siinse läänemeresoomelise *resp.* liivi asustuse pikaalisust. Selline vastuolu on viinud Tõnissoni mõttele, et läänemeresoomelist rahvastikku võis selles piirkonnas elada ka ammu enne 10. sajandit, kuid nad võisid olla kultuuriliselt balti naabrite mõju all. (Tõnisson 1970: 462–463)

Kuna Põhja-Kuramaalt on samuti leitud kivikalmeid, loetakse ka Kuramaad läänemeresoomlaste alaks (Ernštreit 1996: 49). Tõnissoni (1970: 465) väitel ei leidu aga kuni 14. sajandini mingit vihjet selle kohta, et Kuramaa esiajalooline läänemeresoomeline rahvastik oleks end kutsunud liivlasteks, samuti ei teinud seda nende naabrid. Küll aga räägitakse Kuramaal elanud kurelastest. Kuna kurelaste hõim on juba ammu kadunud, ei ole suudetud nende päritolu ja sugulussuhteid lõplikult selgitada. Ilmselt rääkis osa kurelastest liivi, osa kurši keelt, arwab Vääri (1995: 129). Ka Henriku Liivimaa kroonikas ei räägita seoses Kuramaaga liivlastest. Tõnisson on veendunud, et kui kroonikas Kuramaa liivlasi ei mainita, on selge, et Liivi lahe idaranniku aladel elavaid liivlasi ei peetud Kuramaa elanikega üheks ja samaks rahvaks (Tõnisson 1970: 464). Mõiste *Churland* esineb küll juba 11. sajandist pärinevas Breemeni Aadama kroonikas, kuid selle elanikkonna etnilise koosseisu kohta märkmed puuduvad (BAK 1876; Schlüter 1902; Vääri 1959: 190). Kes aga olid Henriku Liivimaa kroonikas mainitud *curones*, selle kohta on teadlaste hulgas erinevaid arvamusi. Wiedemann (1857) on arvanud, et *curones* tähistas liivlasi; Endzelinski (1970) arvates tähistas see balti hõimu, kelle põhiasuala oli Lääne-

Leedumaa, kuid põhja pool ulatus see asustus Kuramaale; Valentin Kiparsky (1939) on väitnud, et *curones* pole mitte etniline, vaid pigem geograafiline nimetus, põhjendades oma seisukohta sellega, et 12. sajandil olid läänemeresoome ja balti hõimud Kuramaal juba niivõrd segunenud, et ajalooallikad neid enam ei eristanud. Jääb üle arvata, et kõiki Kuramaal elanud hõime nimetati kurelasteks, millele viitab ka asjaolu, et veel tänapäevalgi kutsutakse Saaremaal, mille elanikud on kuramaalastega tihedas läbikäimises olnud, liivlast kurelaseks.

On paradoksaalne, et etnonüüm *liivlased* tähistab tänapäeval nii Liivi lahe ranniku liivlasi kui ka Kuramaa liivlasi. Nimetus *Kuramaa liivlane*, mis ilmus ajalooallikaisse alles 14. sajandi keskpaigas, on Tõnissoni arvates sündinud kunstlikult ning seetõttu, et *kurelane* oli ühendatud balti päritolu kuršidega ja Kuramaa läänemeresoomelist elanikkonda tuli teisiti tähistada (Tõnisson 1970: 465). Teadaolevalt on Kuramaa liivlased ise nimetanud end *rāndalist* 'randlased' (vastandades end nii lätlastele, keda nimetati *mōmi'ed* 'maamehed') või *kalāmi'ed* 'kalamehed', oma keelt *rāndakēl* 'rannakeel', hiljem ka *līvō kēl* 'liivi keel' või *līvōdkēl* 'liivlaste keel'. Kuidas aga tekkis kaks teineteisest isoleerunud liivi rahvast, pole teadlastel õnnestunud tänaseni lõplikult välja selgitada.

Tõnisson (1982: 54) kirjutab: "Olles veel 10. sajandil tugevasti segatud balti elementidega, kujunesid liivi kultuuri iseloomulikud jooned välja 11. sajandiks. 11. ja 12. sajandit võib pidada õitsenguajaks, 13. sajandist algas hääbumine."

Läti Henriku kroonika andmeil asustasid liivlased veel 12.–13. sajandil 1/3 Lätimaast.

Kaart 1. Liivlased 13. saj algul. Koostanud J. Jensen. (Henriku Liivimaa kroonika. Stockholm 1962. Kirjastus Vaba Eesti. J. Mägiste tõlge.)

1622. aastast pärinev Thomas Hiärne kroonika ei lase enam kahelda liivlaste tugevas lätistumisprotsessis. Kroonik väidab, et liivlased räägivad peaaegu iga päev läti keelt. Läti keele prioriteedi põhjusena nimetab ta asjaolu, et liivlased elavad lätlaste seas ja nende jumalateenistused on lätikeelsed. (Napiersky 1835)

A. L. Schlözeri kroonikast (1770) saame teada, et liivlased on säilinud ainult Salatsis ja Riia lahe rannikul (Kuramaa liivlastest Schlözer ei räägi). Küsimusele, mis keelt nad räägivad, vastanud liivlased: *mehs runnajam liebieSSchu wallodu* (Schlözer 1770: 353–354) ‘me kõneleme liivi keelt’. Igäüks, kes vähegi läti keelt oskab, tunneb siin ära läti sõnad *runāt* ‘kõnelema, rääkima’ ja *valoda* ‘keel’. L. J. Börgeri kogutud andmed pärinevad aastast 1778. Autor räägib liivlastest, kes elasid Salatsi ja Riia ümbruses. Kui palju täpselt tol ajal liivlasi olla võis, sellest Börger ei räägi, kuid tema kokkupuutest liivlastega annab muuhulgas tunnistust Riialähedase kõrtsi köögis ühe lapse suust kuulnud lause *emma, emma kurrat koke*, mispeale liivi naine selgitanud, et nad on liivlased ja see on nende

vana keel. (Börger 1778: 56–59) *Vana keel* – niisiis, mitte igapäevakeel. Liivi keelest, liivlaste elust ja järelikult ka olemasolust nii Salatsis kui ka Kuramaal räägitakse väljaandes “Wöchentliche Unterhaltungen” (1805) ja Jannau uurimuses (1822). Salatsi liivlaste lõplikku lätistumist nimetab oma ülestähendustes F. Kruse (1846), kelle andmeil rääkis tol ajal Salatsi liivi keelt neli meest ja üks naine. Samas olevat tal andmeid üksikute liivlaste olemasolu kohta Sigulda ümbruses. Kuramaal elas Kruse andmete põhjal tol ajal ca 3000 liivlast. Peterburi TA akadeemiku A. J. Sjögreni esimese Liivimaa ekspeditsiooni (1846) materjalidest selgub, et Vana-Salatsis liivi keele oskajaid enam pole, kuid Uue-Salatsis kõneleb liivi keelt veel 16 meest ja 6 naist. Sjögreni teine Liivi ekspeditsioon toimus üksnes Kuramaale 1852. aastal. Ta märgib seal liivlaste arvuks 2324 (läänemurraku kõnelejaid 724 ja idamurraku kõnelejaid 1600). 1859. aastal ilmunud uurimuses nimetab Sjögreni töö jätkaja, Peteburi TA akadeemik F. J. Wiedemann Salatsi liivlaste arvuks 8, Kuramaa liivlaste kohta aga ütleb ta, et neid on rohkem kui 2000. (Wiedemann 1861: 193–202, 209–220, 225–241).

Seega saame kroonikaist teada, et 11. sajandil on liivi keel olnud Salatsi murdealal veel täies elujõus, et alates 12.–13. sajandist hakanud liivi keele kasutus märgatavalt vähenema ning 17. sajandiks olnud liivi keel neil alul praktiliselt hääbunud. Läti ajakirjanduse andmeil olevat viimane Liivimaa liivi keele kõneleja surnud 1868. aastal.

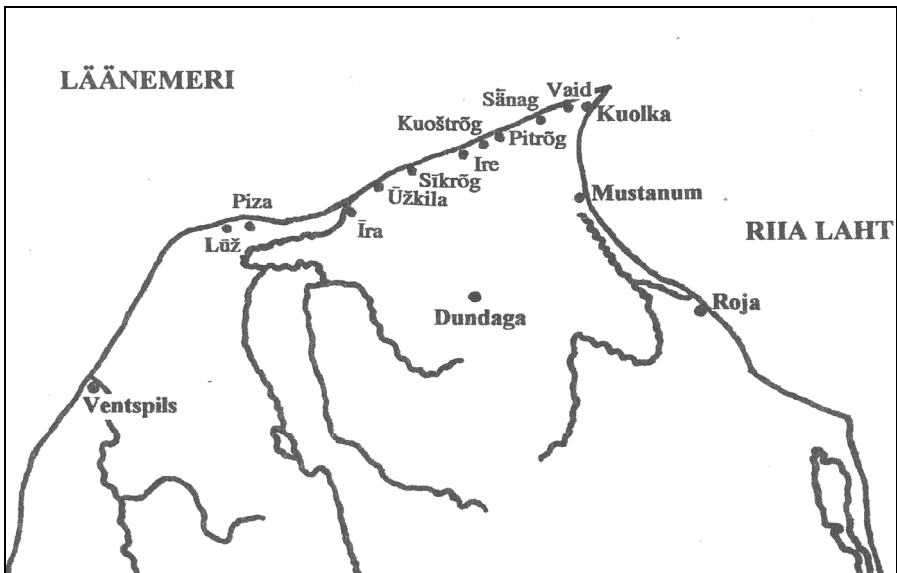
Tõnisson (1982: 54) kirjutab: “Mitte ühelegi Baltimaade rahvale ei mõjunud sakslaste sissetung ja selle kaasnähud nii hävitavalt kui liivlastele. Koos sakslaste võimu kindlustamisega algas liivlaste lätistumine. Lisaks mitmetele sotsiaalsetele ja majanduslikele teguritele soodustas seda protsessi loodusliku piirivööndi puudumine liivi ja latgali maade vahel. Liivlaste lätistumine kulges kiiremini Väina- ja Koiva-äärsetel aladel, aeglasemalt endises Metsepoles, eriti selle põhjaosas, kus liivi keelt kõnelevaid inimesi oli veel 19. sajandil.” Liivlaste lätistumine ei toimunud mitte niivõrd otsese segunemise, s.o segaabelude kaudu, kuivõrd liivlaste massilise ülemineku teel läti keelele. Sealjuures on tähelepanav, et üleminekul läti keele kasutamisele pole liivlased seda põhjalikult ära õppinud. (Tõnisson 1976: 204) Tulemuseks oli, et kunagise Metsepole alal kõneldakse kuni tänaseni mõnevõrra moonutatud läti keelt, s.o läti keele liivi murret (Rudzīte 1964: 149).

Kuramaa rannikul püsis liivi keel elujõulisena märksa kauem, võiks öelda, et tänaseni. Kaitsvaks teguriks võis siin osutada Kuramaa ranniku

eraldatus ülejäänud Lätimaast metsade ja soodega. Muu maailmaga suheldi pigem mere kui maismaa kaudu.

Vastavalt kahele suuremale liivlastega asustatud alale kujunesid ka liivi keele põhilised murded: Salatsi ja Kura murre. Erinevused kahe murde vahel on küllaltki suured. Kuramaa liivi keelel on olulisi ühisjooni läti keelega, Salatsi aladelt kirjapandu meenutab aga pigem eesti keelt. Kuidas täpselt tekkis kaks teineteisest isoleerunud liivi rahvast, pole teadlastel õnnestunud lõplikult välja selgitada. On vaid teada, et “Kuramaa liivlased ja Liivi lahe idaranniku liivlased kujunesid teineteisest mõnevõrra erinevates etnilis-kultuurilistes oludes.” (Tõnisson 1982: 56, 1970: 466) Hiljem hakati mõlema konglomeraadi kohta kasutama ühist nimetust *Līvōdmō* ‘Liivimaa’. *Līvli* ‘liivlane’ võib aga tähistada nii Riia lahe rannikul, Kuramaa rannikul kui ka kus tahes mujal Lätimaal elanud liivlast.

Tänapäeval liivlastest ja Liivimaast rääkides lähebki mõte ehk eelkõige just Kura poolsaarele, mida uhuvad Riia poolt Väikese mere (lv *Piški me’r*) ja Ventspils poolt Suure mere (lv *Sūr me’r*) lained, mis Kolka nina (lv *Kūolka nanā*) kohal teineteisega risti jooksevad. Siin metsade rüpes rannajoont järgides paiknevadki liivi külad, kus veel möödunud sajandi algul suheldi liivi keeles.

Kaart 2. Põhja-Kuramaa Liivi külad. Kaart pärineb raamatust Kaheksa keelt, kaheksa rahvast.

Veel kümmekond aastat tagasi võis neis külates kohata häid liivi keele kõnelejaid, ehkki nende arv ei ületanud juba tol ajal kahe käe sõrmede kogusummat. Praeguseks on häid informante järel vaid üks – 85aastane Viktor Berthold –, lisaks mõneste inimest, kes erineval tasemel on omandanud liivi keele, ning mõned, kes nostalgilise meenutusena tunnistavad oma liivi päritolu.

Kuramaa liivlaste 12 rannaküla olid naaberaladest metsade ja soodega eraldatud ning arvatavasti seetõttu püsis siin liivi keel kõige kauem. Idapoolsed Kuramaa liivi külad paiknesid Dundaga mõisa maal, läänepoolsed kolm küla kuulusid aga Pope mõisale. Suhtlemine toimus mõningal määral vaid sisemaa lätlastega (vahetati kala vilja vastu) ja linnadega (müüdi kala Riiga ja Ventspilsis). Kuid see kontakt ei toonud veel kaasa läti asukate ilmumist liivi küladesse. 1850. aastal oli siin lätlasi vaid 0,27%. (Linnus 1982: 67)

19. sajandi teisel poolel hoogustus kapitalismi areng ning tekkisid soodsad tingimused kala ulatuslikumaks turustamiseks. Selle tulemusena kasvas eriti idapoolsete külade rannatalude rahaline sissetulek, mistõttu Dundaga mõis mitmekordistas feodaalrenti. Need talupojad, kes keeldusid naaberkülade elanikega võrreldes kolm ja enam korda kõrgemat renti maksmast, saadeti oma taludest välja ning asustati ümber sisemaa läti küladesse. Liivlaste tühjaksjäänud taludesse toodi läti pered. Nii algas etniline segunemine Ida-Liivi külates. Lääne-Liivi külade (Pizā, Lūž, Īra) talupoegi ümber ei asustatud, seetõttu assimilatsioon neid külasid ei kahjustanud. Nii püsis Kuramaal liivi keel ja meel veel mõnda aega elujõulisena. Assimilatsiooni pidurdas lisaks territoriaalsele isoleeritusele ilmselt ka oma keel, kultuur ning alates 19. sajandi teisest poolest ka oma kirjasõna. Ometi oli liivlaste saatuseks hävida siingi. Ilmselgelt pöördumatuks muutus olukord liivlaste jaoks seoses maailmasõdadega. Kuramaa rannikule rajati sõjaväebaasid ning siinsed elanikud saadeti maalt välja. Sõdade käigus evakueeruti kaluripaatiledega üle mere Rootsi. Paljud rändasid sealt edasi mujale maailma. Mõnda ka Eestisse ja Venemaale. Lõpuks pühkis veel riismed nõukogude koloniaalpoliitika, mis liivi rahva tagatipuks lausa olematuks tunnistas, nii et iga liivlane pidi valima, kas ta soovib passi järgi olla lätlane või venelane. Nii tallati ajalooline tõde jalge alla.

2. Keelest

On ilmne, et uurali keelkonna läänemeresoome keelte rühma kuuluva liivi keele meile praktiliselt teadmata aja kestnud enam või vähem tihe kokkupuude indoeuroopa keelkonda kuuluva läti keelega on jätnud oma jälje ja et see jälg on aastasadadega, aga ka iga aastaga järjest suuremaks ja sügavamaks muutunud. Seetõttu on igati ootuspärane, et olulise osa liivi keele eriarenguist moodustavadki ühisjooned läti keelega, kuigi liivi keeles on selliseidki eriarenguid, mis ei ole otseselt ei naaberkeele ega sugulaskeelte mõjutused, vaid on teistest suhteliselt isoleeritult elanud rahva keele sisemise arengu tulemus. Muidugi on ilmselge ka vastasuunaline mõju: nimelt, läti murrete hulgas on suur osakaal liivipärastel murretel.

Paul Ariste (1981: 78–79) kirjutab: “19. sajandi lõpuks hääbus liivi keel Salatsis. Täiesti liivikeelseks jäid 12 rannaküla Põhja-Kuramaal. Kuigi liivi külad olid metsade ja soodega läti küladest eraldatud, tungis neisse üha enam lätlaste ja läti keele mõju. Läti laensõnade arv kasvas kiiresti ja läti keele fonoloogia avaldas suurt mõju. Liivi keelest hakkasid kaduma keelele omased häälikud, mis asendusid läti häälikutega. Näiteks *õ* ja *ü* asendusid *e* ja *i*-ga, sest läti keel labialiseeritud eesvokaale ei tunne. Läti mõju kasvades pole liivi keel siiski muutunud segakeeleks, kreoliseerunud keeleks.” Liivi ja läti keele ühisjooni ilmneb aga grammatika igas osas, samuti sõnavaras ja häälduses. Assimilatsioon on haaranud keelt tervikuna.

Hääldusest. On juhtunud, et esmakordselt liivlase suust liivi keelt kuulnu on küsinud: “Oli see nüüd liivi või läti keel?” Järelikult ei suuda harjumatu kõrv alati eristada kaht erinevasse keeleperre kuuluvat keelt. Kõlalise sarnasuse, mis eksitab eelkõige algajat kuulajat, põhjustavad suures osas intonatsioon ja häälikud, mis kahe rahva kõrvu ja segamini elamise tulemusena on kummagi keele teisele kõlaliselt üsnagi sarnaseks vorminud. Kui kahte keelt kõrvutama hakata, siis ei jää märkamata, et liivi tähestik on mõnevõrra mitmekesisem kui läti tähestik. Näiteks võimaldab liivi tähestik varieerida kokku 19, läti oma aga kõigest 12 erineva vokaalkuju kvantiteedi (pikkuse) vahel, diftonge on liivis 15, lätis 10 (lāti kirjapildist puuduvad läänemeresoome keeltes hästi tuntud täppidega vokaalid ja *õ*), konsonante on liivis ja lätis võrdselt (26), mõningaid erinevusi esineb vaid märkimisviisis (vt Suhonen 1973: 14).

Sõnalaenuid. Assimilatsiooni, kokkusulamist lätlastega on soodustanud olulisel määral sakslaste sissetung Liivimaale ja liivlaste alistamine, sest ajalooallikad märgivad, et liivi keelde on hakanud juba tol ajal sügenema läti sõnu. Sjögreni-Wiedemanni liivi-saksa sõnaraamatus (1861) leidub juba hulgaliselt laensõnu läti keelest, mida kasutati esialgu paralleelselt liivi omasõnadega, hiljem aga mindi järjest enam üle läti sõnadele. Sellistest on tänapäevalgi veel paralleelselt kasutusel *diezgan* ~ *kil* 'küll, küllalt', *passoul* ~ *mōilma* 'maailm', *svātō* ~ *pivā* 'püha', *bāz* ~ *ilmō* jpt, kuid enamiku selliste sõnade puhul on liivikeelne variant loovutanud vähehaaval eesdõiguse lätipärasele sõnale, nagu nt *bro'utšō* 'sõita', *dadžā* 'takjas', *ērškōz* 'okas', *bōn* 'rong' jne. Seppo Suhose väitekirjas "Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen" (1973) on registreeritud läti laene või läti keele vahendusel liivi keelde jõudnud sõnu 2534. Nüüd, kaksikümmend kolm aastat hiljem on reaalsed näitajad loomulikult väga ühesuunaliselt muutunud.

Koos läti sõnadega on liivlased lätlastelt laenanud ka **verbiprefiksid**. Verbiprefikseid on läti keeles 11: *aiz-*, *ap-*, *at-*, *ie-*, *iz-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *sa-*, *uz-*. Samad 11 verbiprefiksit on häälikuliselt varieeritult kasutusel ka tänapäeva liivi keeles. Neid on koos variatsioonidega kokku 28: (Kettuse sõnaraamatu (1938) järgi *aīs-*, *aiZ-*, *aiž-*, *aĩs-*, *ais-*; *ap-*; *at-*; *ie-*, *i'e-*; *is-*; *nu'o-*, *nuo-*, *no-*, *nu-*; *pa-*, *pā-*, *pā-*, *pō-*, *pōr*, *pār-*, *pār-*; *pi'e-*; *sa-*; *us-*, *uz-*, *ūs-*, *ūz-*) (vt ka Sivers 1971, Halling 1996). Ühe ja sama verbiprefiksi erinevate variantide teket liivi keeles on arvatavasti soodustanud teatav häälduslik erinevus kahe keele vahel, mis liivi keeles on kirja pildile vastav, ei ole seda aga alati läti keeles (nt *nuo* ja *no*, kus viimase lätipärane hääldus oleks *nuo*, kusjuures esimest läti prefiksrite hulgas ei leidu). Siiski pole liivi omasõnadele läti prefikseid liidetud, vaid need liituvad järjekindlalt vaid vastavatele läti laensõnadele, seega – prefiksid on laenatud koos verbiga.

Läti keele mõju on tunda ka grammatikas. **Eituse** väljendamisel pöörduv verb mitmuse kõigis aegades nagu läti keeleski. Näiteks verbi *vōlda* 'olla' eitavas kõnes pööramine oleks järgmine: (preesensis): *mēg āb ūomō* 'me ei ole(me)', *tēg ād ūotō* 'te ei ole(te)', *ne āb ūotō* 'nad ei ole(te)'; imperfektis: *mēg iz ūomō* 'meie ei (preterite) ole(me)', *tēg ist ūotō* 'teie ei (preterite) ole(te)' jne, verb *lugema*: lv *mēg āb lu'ggōm*, *tēg āt lu'ggōt*, *ne āb lu'ggōt* 'me ei loe(me), te ei loe(te), nad ei loe(vad)', vrd lt *mēs nelasām*, *jūs nelasāt*, *viņi nelasa*.

Konstruksioonilt läti keelega sarnane (kuid eesti keelest erinev) on **debitiivne** lause: vrd lv *Tā'mmōn* (daat) *vuoļ brou'tšōmōst Sūomō*, lt

Viņam (DAAT) *bija jābrauc uz Somiju* ‘Ta pidi sõitma Soome (sõna-sõnalt: Tal oli sõitmist ...)’ *Mi’nnõn um lu’ggõmõst* ‘Ma pean lugema (sõna-sõnalt: mul on lugemist)’ jne.

Liivi **imperatiivse** lause obligatoorseks komponendiks on kalkeeritud laenpartikkel *laz* (vrd läti *lai*) ‘las’ ja mõnikord ka verbi indikatiivi 3. pööre, nt lv *laz ta rōkāndōb* (pro *rōkāndōg*), lt *lai viņš runā, ee las ta kōneleb*. (Rudzīte 1980: 234)

Verbi 3. pööre domineerib ka **impersonaalsuse** väljendamisel, vrd lv *Pivāskuodās āndab je’dsō jumālleibō, sīz vīnō*, lt *Dievnamā tiek dota tam sākumā dievmaize, pēc vīns*, ee *kirikus annab* (pro *antakse*) *algul armuleiba, siis veini*.

Passiivi väljendamisel on tüüpiline verbi *sōdō* ‘saada’ kasutamine koos passiivi (mineviku) partitsiibiga, mis on omane ka läti keelele (läti passiiv) ning võimalik samuti eesti keeles, nt lv *Ne’i sōb nuttōt, kuttōt*, ee *nii kutsutakse* (*nii saab kutsutud*), vrd ka sks *Das wird genannt*. Ilmseks eeskujuks on siingi läti passiiv, mis on kasutatav ainult impersonaalses tähenduses ja mida moodustatakse abiverbide *tikt, tapt, klūt* ‘saama’ ning *būt* ‘olema’ vormidest ja passiivi mineviku partitsiibist (Rudzīte 1980: 234), nt lv *sāb andō*, lt *tiks dots* ‘antakse’.

Läti keele mõjul võib **ainsuse 3. isiku vorm asendada mitmuse 3. isiku vormi** (balti keeltes on need identsed): *tōvaz ja tūļ, ne mā’ddōn pū’gōb* (pro *pū’gōbōd*) *amādōn i’ļļō* (Kettunen 1925: 59) ‘torm ja tuul, need puhub (*pro* puhuvad) meist kõigist üle’.

Liivi **impersonaali oleviku partitsiip** väljendab sama, mis vastav vorm läti keeles: *jūdōb* ‘joodav, joogi-, jook’, vrd lt *dzeram(ai)s*. Seda lätipärasust on konstateeritud ka eesti murdeis. (Vt Rudzīte 1980: 234)

Üks **keskvõrde** moodustamise kahest võimalusest on tarind, mis koosneb lätist laenatud partiklist **jo koos adjektiivi algvõrdega**, nt *jo sur* ‘suurem’. Teatud sõnade puhul on nimetatud väljendusviisi ainuvõimalik, nt *jo pu’nni* ‘punasem’.

Liivi **käändesüsteemis** on samuti tunda läti mõjusid. Neljateistkümnest käändest (nominatiiv, genitiiv, partitiiv, daativ, illatiiv, inessiiv, elatiiv, allatiiv, adessiiv, ablatiiv, instrumentaal (Kettuse koostatud paradigmas translatiiv-komitatiiv), abessiiv ja instruktiiv) neli (allat, adess, ablat, ja instr) on ebatäieliku paradigмага ning kaks käänet – daativ ja instrumentaal – on läänemeresoomes tundmatud.

	Ainsus	Mitmus
Nominatiiv	jālga	jālgad
Genitiiv	jālga	jālgad
Daativ	jālgan	jālgadõn
Instrumentaal	jālgaks	jālgadõks
Partitiiv	jalgõ	jalgi ~ jalgdi
Illatiiv	jalgõ(z)	jālgiz ~ jalgži
Inessiiv	jālgas	jālgis ~ jalkši
Elatiiv	jālgast	jālgist ~ jalkšti
Allatiiv	jalgõl	-
Adessiiv	jālgal	-
Ablatiiv	jālgald	-
Instruktiiv	-	jālgin
Abessiiv	bāz jalgõ	bāz jalgi

Tabel 1. Liivi käändesüsteem.

Väliskohakäänete vähest produktiivsust liivi keeles (vaid talu- ja kohanimesed, leksikaalistunud väljendeis ning mõningates partiklites) korvab valdavalt määral läänemeresoomes tundmatu daativ, mis funktsionaalselt langeb peaaegu täielikult kokku läti daativiga, pole aga siiski üle võtnud läti daativi tunnusmorfeme. (Läti keeles markeerivad daativit meessoost sõnade puhul *-am* (Pl-*iem*), *-im* (Pl *-im*, *-jiem*, *-iem*), *-um* (Pl *-iem*) ja naissoost sõnade puhul *-ai* (Pl *-ām*), *-ei* (Pl *-ēm*), *-ij* (Pl *-īm*), liivi daativit markeerib aga *-(õ)n*, kus *-õ-* on vahevokaal ning *-n* on keeleajalooliselt seostatud genitiiviga või genitiiv-instruktiiviga.) Juba Wiedemann konstateerib teoses “Joh. Andreas Sjögrens Livische Grammatik nebst Sprachproben. Gesammelte Schriften” (1861: 72 jj), et väliskohakäänete kasutus on liivi keeles väga piiratud ning seetõttu ta neid oma koostatud käändeparadigmas ei esitagi. Seevastu Lauri Kettunen on väliskohakäänded käändeparadigmasse siiski sisse pannud, kuid märkinud sealjuures nende väga vähest produktiivsust. Eduard Vääri väitekirja (1974) järgi oli väliskohakäände sufikseid kandvaid adverbe veidi üle 80. Daativi kasutuselevõttu liivi keeles on enamik teadlasi pidanud läti keele mõjuks. Läti mõjule viitab siinkohal ka Kettunen oma sõnaraamatu “Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung” (1938) grammatikast ülevaadet andvas sissejuhatuses. Arvo Laanest (1982) on aga seevastu juhtinud tähelepanu asjaolule, et daativ esineb ka mordva, mari jmt uurali keelkonda

kuuluvas keeles, mistõttu ta peab liivi daativit algupäraseks ning arwab, et mujal läänemeresoomes on väliskohakäanded daativi kõrvale tõrjunud.

Osaliselt täidavad liivi väliskohakäänete funktsioone ka sisekohakäanded ja postpositsioonkonstruktsioonid, harvadel juhtudel ka mõni muu kääne. Kuna läti keel ei tunne väliskohakäandeid ega ka käändevormi abil kohasuhete diferentseerumist latiivse, lokatiivse ja separatiivse muute vahel, markeeritakse kohasuheteid põhiliselt lokatiiviga ning muute täpsustamiseks lisatakse vajadusel vastav partikkel. Sarnast tendentsi on märgata ka liivi keeles, näit lv *sīe ma lugīz bībōlōs* (inessiiv), vrd lt *to es lasīju bībelē* (lokatiiv), ee *sedā ma lugesin piiblist* (elatiiv). Mõnikord on sama funktsiooni väljendamiseks kasutatud kahte või kolme paralleelvormi, nt väljendab merel viibimist nii postpositsioon *mi'er pāl* 'mere peal' kui ka adverbistunud *mie'rrōl* 'merel', samuti sisekohakäändeline *mie'rsō* 'meres'. Sarnaselt väljendatakse sõjas viibimist: *ta um suodās* (inessiiv) / *suodāl* (adessiiv/adverb) / *suodā pāl* 'ta on sõjas'. Üksikjuhtudel võib aga liivi keeles olla väliskohakäändeline vorm seal, kus teistes läänemeresoome keeltes kasutatakse sisekohakääned, nt *ta lā'b lo'vvōl* (allatiiv) 'ta läheb voodisse', *ta magūb lovāl* (adessiiv) 'ta lamab voodis', mis on ju isegi loogilisem kui sisekohakäände kasutamine. Selliseid vorme loetakse adverbistunuiks (vt Vääri 1974).

Veel üks suuremaid "kõrvalekaldeid" läänemeresoome noomeni tüüpilisest paradigmast on väga polüfunktsionaalne **instrumentaal**. Nimetust *instrumentaal* kasutas juba Wiedemann oma teoses "Joh. And. Sjögren's Livische grammatik nebst Sprachproben" (1861), kirjutades järgmist: "Der livische Instrumental hat vier verschiedene Bedeutungen, für welche die finnische Sprache auch wirklich vier od. Fünf Casus besitzt (Translat., Adess., Comit., Essiv, Instruktiv), die ehstnische aber nur drei (Adess, Factiv und Instrumental)" (1861: 78). Lauri Kettunen (1938) aga seevastu pidas otstarbekaks järgida läänemeresoomepärasust ning kasutas siinkohal liitnimetust *translatiiv-komitatiiv*. Tänapäeval on taas loobutud liitnimetuse kasutamisest instrumentaali kasuks. Näiteid liivi instrumentaali kasutusest: lv *livlist nutābōd ēņtšta rāndalistōks* (INSTR), lt *libieši sauc sevi par krasta iemītniekiem* (PAR+DAAT) 'liivlased nimetavad end rannaelanikeks, randlasteks', lv *taļšpivādōks* (INSTR) *tīeb vo'ltō amā ro'vz*, lt *uz ziemsvētkiem* (UZ+DAAT) *visa tauta brīvē alu*. Translatiivset funktsiooni täitvale instrumentaaladverbiaalile lisatakse tänapäeval sagedasti läti keelest pärinev laenprepositsioon *pa* (<*pa(r)*), väljendamaks tegevuse resultatiivsust, kuid see pole obligatoorne ega liivi keelele algupäraselt omane: nt lv *ikš blēdnikā tī'eb je'nnō ro'vztō pa blēdnikāks*

(PA+INSTR), lt viens *blēdis padara par blēžiem* (PAR+DAAT) *daudzus* ‘üks peltur teeb palju inimesi peltureiks (TRANSL)’; lv *kuņē tei ēņtšta pa nūorizāndōks*, lt *velns ir pārvērties par jaunkungu* ‘kurat moondas end noorhārraks’ (Halling 1998).

Abessiivsuse väljendamisel ei kasutata enamasti ootuspärast abessiivi-sufiksit *-ttō* (*< *-tta(k)*), vaid abessiivi vormistajaks on konstruktsioon, mis koosneb noomeni partitiivsest kujust ja kalkeeritud prepositsioonist *bāz* (<lt *bez*): *um lā'mōst bāz leibō* (BĀZ+PART) ‘tuleb minna leivata’, vrd lt *bez maizes* (BEZ+NOM). Lätipärase *bāz* kõrval on säilinud ka läänemeresoomepärane *ilmō* ~ *ilma* ‘ilma’.

Lāti mõju ilmneb sageli just funktsioonide osas ka **kaassõnade** kasutuse puhul. Kaassõnu on liivi keeles üldse 80 ringis, lāti keelest laenatud on neist vaid kaks: *bāz* (< lt *bez*) ‘ilma’ ja *līdz* ‘kuni, saadik’. Esimese kõrval sekundeerib ka läänemeresoomepärane *ilmō* ‘ilma’ ja teise kõrval domineerib läänemeresoomepärane *sōņō*, näit lt *Līdz + daat: Ne skaita līdz simtam* ‘Nad lugesid kuni tuhandeni’, lv *ve'ž um i'ļ pā, jālgad āb kumtōt pū'oj sōņō* (GEN+ sōņ) ‘vesi on üle pea, jalad ei ulatu põhjani’. (Halling-Kukk 1993)

Vāga produktiivne prepositsioon on *i'ļ* ‘üle’, mis on säilitanud läänemeresoomepärase kuju, kuid on funktsioonilt tunduvalt mitmekesisem kui eesti *üle*, vastates tähenduse poolest lāti prepositsioonidele *pār, pa, pāri, uz, ar*, lisaks veel noomenile lokatiivis, akusatiivis ja genitiivis. Nt lv *Mēg rōkāndōm i'ļ rāndalist un i'ļ rāndakēļ*, lt *Mēs runājam par lībiešiem un par lībiešu valodu* ‘me rāgime liivlastest ja liivi keelest’ (‘üle liivlaste ja üle liivi keele’; lv *Kim umārt i'ļ mārka* (i'ļ+GEN), vrd lt *pieci āboli par vienu marku* (par+ACC); lv *pūošōd i'ļ īe tuļtō neitsōd jūrō* (i'ļ+GEN), lt *Puiši nāca uz nakti pie meitām* (uz+ACC) ‘poisid tulid öösel/ööseks tüdrukute juurde’.

On loomulik, et liivlaste ja lätlaste kõrva ja segamini elamise tulemusena on need rahvad teineteisele lähenenud nii keeleliselt kui ka geneetiliselt. Piir liivlaste ja lätlaste (või liivi ja lāti keele) vahel on kaldunud ajaloo jooksul üha enam lätlaste (lāti keele) kasuks. Tõnu Karma on aastaid tagasi oma liivlasi käsitlevas ettekandes öelnud järgmist: “Kõik oleks muidu kena, kui liivlasi oleks paari nulligi võrra rohkem. Liivlased elavad edasi lätlastes, kellest kolmandik rāgib liivipärast murret (taami murded). Liivlased on aga lāti keelde kaasa toonud oma keelt ning muutnud selle kõige soomegrilisemaks indoeuroopa keeleks.”

Kirjandus ja allikad

- Ariste, Paul 1956:** Läänemeresoome keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. – *Eesti rahva etnilisest ajaloost*. Toim. Harri Moora. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Ariste, Paul 1981:** *Keelekontaktid: eesti keele kontakte teiste keeltega*. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul, Evald Tõnisson 1976:** Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur (retsensioon). – *Baltistica XII (2)*. Vilnius.
- BAK = Adami Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum ex recensione Lappenbergii.** 1876. Hannover.
- Börger, Johann Ludwig 1778:** *Versuch über die Alterthümer Lieflands und seiner Völker besonders der Letten*. Riga.
- Endzelīns, Janis 1923:** *Lettische grammatik*. Heidelberg.
- Endzelīns, Janis 1970:** Par latviešu un lībiešu valodas savstarpejo ietekmi. – *Baltistica VI.1*, 7–10.
- Ernštreit, Valt 1996:** Mõni sõna liivlastest. – *FU 19*. Tartu, 49–59.
- Gäters, Alfreds 1993:** *Lettische Syntax*. Die Dainas, Frankfurt am Main.
- Halling-Kukk, Tiina 1993:** Liivi keele kaassõnadest ja nende rektsioonist. – *Minor Uralic Languages and Their Contacts*. Ago Künnap (ed.). Tartu, 32–42.
- Halling 1996 = Audova, Iris, Olga Jerina, Tiina Halling, Ljudmila Karpova, Piret Klesment, Ago Künnap, Anu Nurk, Triinu Ojamaa, Inna Timirjajeva 1996.** Uurali keelte areaaltüpoloogilisi seoseid. – *FU 19*. Tartu, 13–34.
- Halling, Tiina 1998:** Instrumentaali liivin sijajärjestelmässä. – *Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen*. SUST 228. Helsinki, 127–139.
- HLK = Henriku Liivimaa kroonika.** 1962. Tõlk. J. Mägiste. Stockholm.
- Jannau, Heinrich von 1828:** Über die Grund- und Ursprache der Ehsten. – *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XIX*. Pernau.
- Kettunen, Lauri 1925:** *Untersuchung über die livischen Sprache I. Phonetische Einführung. Sprachproben*. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis. Tartu.
- Kettunen, Lauri 1938:** *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae V. Helsinki
- Kiparsky, Valentin 1939:** *Die Kurenfrage*. Suomalaisen Tiedeakatemia toimituksia. Sarja B. Nid. XLII. Helsinki.

- Kruse, Friedrich 1846:** *Ur-Geschichte des Ehstnischen Volksstammes und der Keiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland.* Moskau.
- Laanest, Arvo 1982:** *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen.* Hamburg: Buske.
- Linnus, Tanel 1982:** Kuramaa liivlaste sotsiaalne kultuur 20. saj. algul. – *Läänemeresoomlaste etnokultuuri küsimusi.* Tallinn: Valgus, 67–70.
- Napiersky, Carl Eduard 1835:** *Thomae Hiärn's Ehst-, Lif- und Lettlaendische Geschichte.*
- PVL = Лихачев, Д. С., Б. А. Романов 1950:** *Повесть временных лет. I-II.* Москва-Ленинград.
- Rudzīte, Marta 1964:** *Latviešu dialektologija.* Rīgā: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Rudzīte, Marta 1980.** Lätipärast liivi morfoloogias. – *Congressus quintus internationalis Fenno-Ugristarum IV.* Turku, 231–236.
- Schlözer, August Ludwig 1770:** *Gesammelte Nachrichten von den Ueberresten der Liven in Livland und Kurland, M. J. Haigold's Beylagen zum neuveränderten Russland, II.* Riga-Leipzig.
- Schlüter, W 1902:** *Die Ostsee und die Ostseeländer in der hamburgischen Kirchengeschichte Adam von Bremen.* Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat.
- Setälä, Emil Nestor 1953:** *Näytteitä liivin kielestä.* MSFOu 106. Helsinki.
- Sivers, Fanny de 1971:** *Die lettischen Präfixe des livischen Verbs.* Paris.
- Suhonen, Seppo 1973:** *Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen.* SUST 154. Helsinki.
- Tõnisson, Evald 1970:** Muistsed liivlased ja Kuramaa liivlased. – *Keel ja Kirjandus*, 8, 461–466.
- Tõnisson, Evald 1982:** Liivlased muinasaja lõpul. – *Läänemeresoomlaste etnokultuuri küsimusi.* Tallinn: Valgus, 53–57.
- Vääri, Eduard 1959:** *Liivi keele uurimise ajaloost.* ESA V. Tallinn, 190–225.
- Vääri, Eduard 1974:** *Algupärased tuletussufiksiv liivi keeles.* Tartu. /Käsikiri/
- Vääri, Eduard 1995:** Liiviläiset ja liivin kieli. – *Itämerensuomalaiset: Heimokansojen historiaa ja kohtaloita.* Toim. M. Jokipii. Jyväskylä: Atena, 127–146.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1857:** Ueber die livische Sprache und ihr Verhältnis zu der Ehstnischen. – *Bulletin de Classehistorico-*

philologique de l'Academie des sciences de St. Pétersbourg XVI. St. Pétersbourg – Leipzig.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1861: *Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben, Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften*, II2, St. Pétersbourg.

Wöchentliche Unterhaltungen = *Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Russland. I-II. 1805. Mitau.*

Tiina Halling: Liivi kiil läti keele mõõ all

Liivläseq, kiä kõnõlõsõq uurali kiilkunna õdagumeresoomõ kiilirühmä kiilt, ni lätläseq, kiä kõnõlõsõq indoeuruupa kiilkunna balti rühmä kiilt, ommaq kõik aig ütēn elānūq; nii om ka kiili tõõnõõtõõsõ pääle mõõminõ kõigildõ loomuperāline. Kas õkva läti keelest vai sis läti keele kaudu om liivi kiilde tulnuq ligi 3000 sõnna. Liivläseq ommaq nakanuq pruukma kõiki 11 läti verbiprefiksit (*aiz-*, *ap-*, *at-*, *ie-*, *iz-*, *no-*, *pa-*, *pār-*, *pie-*, *sa-*, *uz-*), kukki foneetilisõlt om ināmb tõõsõndit (*aīs-*, *aiZ-*, *aiž-*, *aīs-*, *ais-*; *ap-*; *at-*; *ie-*, *i'e-*; *is-*; *nu'o-*, *nuo-*, *no-*, *nu-*; *pa-*, *pā-*, *pā-*, *pō-*, *pōr-*, *pār-*, *pār-*; *pi'e-*; *sa-*; *us-*, *uz-*, *ūs-*, *ūz-*). Ütēn kõiki tõõsõndidõga om üttekokko 28 prefiksit.

Lāti kiil om mõotanūq ka liivi keele eitüst; liivi keelen ku läti keelengi käänūs verb kõiki aigõ mitmusõn (*mēg āb lu'ggõm* 'miiq ei loe(miq)', vrd läti *mēs nesalam*). Üttemuudu andas edesi ka dibitiivsüst (*tā'mmõn vuoļ brou'tšõmõst sūomõ* 'tä pidi Suumõ sõitma; sõna-sõnalt täl olf sõitmist Suumõ').

Tõistmuudu ku kõigin tõisin õdagumeresoomõ keelin om liivi keelen (*õ*)*n*-lõpulinõ daativ, *ks-/kõks*-lõpulinõ instrumentaal ni segähüs kotusõkäänūssin. Kukki daativi ja instrumentaali moodumarkõrit ei olõq läti kiil mõotanūq, om siski tuu, et naaq käänūseq liivi keelen olõman ommaq, selge läti keele mõjo.

Abessiivsusõ edesiandmisõl ei pruugitaq ināmbāste liivi keele umma abessiivi lõppu *-ttõ* (*<-*ttak*), nigu võinuq uutaq, a hoobis osakäänūssen nimisõnna ni prepositiisuuni *bāz* (< läti *bez*): *um lāmõst bāz leibõ* (*bāz*+Npart) 'piät leeväldä minemä', vrd läti *bez maizes* (*bez*+Nnom). Lisas läti lainulõ *bāz* või lõüdāq ka õdagumeresoomõ keelilõ umast *ilmõ* 'ilma'.

Tõsõst külest om liivi keele 80 pre- vai postpositiisooni siān veidūq sääntsit, miä ommaq läti keelest lainaduq (näütüses *līdz* 'kooniq', *bāz* 'ilma').

KARAIIMIEN MONIKIELISYYTTÄ LIETTUASSA

TAPANI HARVIAINEN

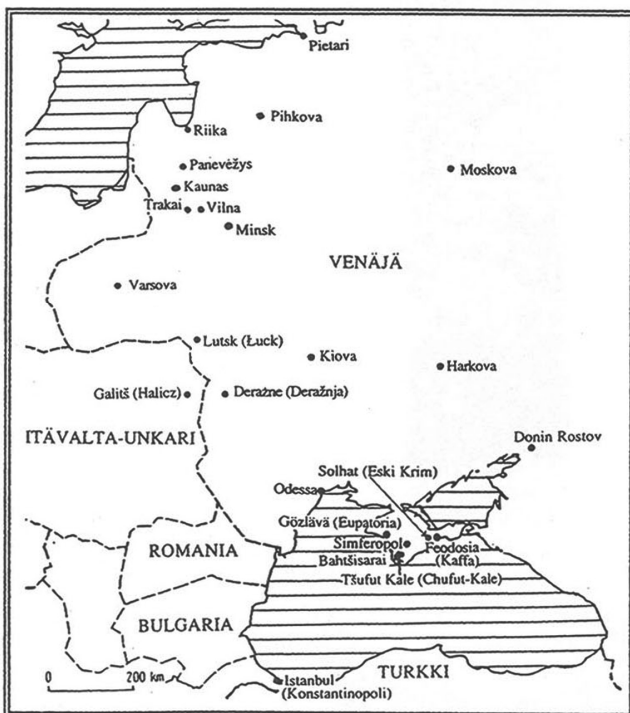
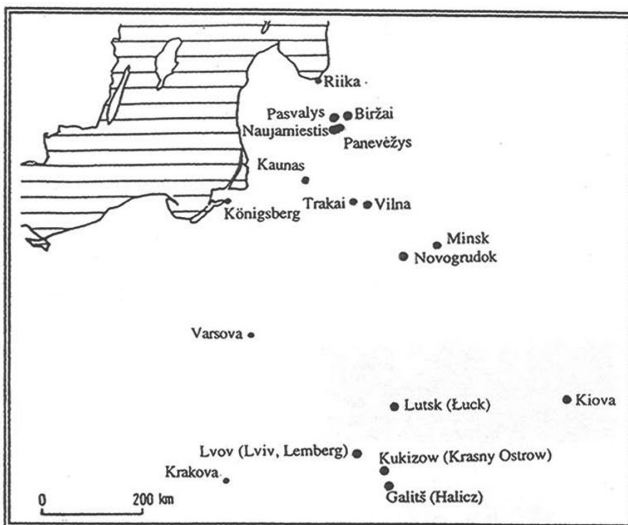
Karaiiitit (engl. *Karaites*, saks. *Karäer*) edustavat juutalaisuuden eräänlaista reformaatioliikettä, joka syntyi 700-luvulla jKr. Irakissa ja levisi sieltä Lähi-Itään, Turkkiin, Krimille, Ukrainaan ja Liettua-Puolaan. Keskeinen periaate karaiiteilla on palaaminen pelkkään heprealaisen Raamatun eli Vanhan testamentin sanaan, mikä samalla tarkoittaa koko rabbiinisen Talmudkirjallisuuden ja -perinteen hylkäämistä. Alkumenestyksestään huolimatta karaiiittien liike ei koskaan vetänyt puoleensa juutalaisten enemmistöä vaan sen kannattajakunta jäi varsin pieneksi. Nykyään karaiitteja on maailmassa noin 20 000, joista valtaosa asuu Egyptistä muuttaneina Israelissa.

Itä-Euroopan karaiimit ovat uskonnoltaan karaiittisen juutalaisuuden haarautuma, mutta turkkilaissukuista kieltä puhuvina ja omia erikoppiireitään korostavina he ovat 1800-luvulta saakka pyrkineet erottautumaan juutalaisista ja ovat muodostaneet erityisen uskonnollis-kansallisen etnisen ryhmän. On varsin todennäköistä, että he alkuaan ovat tuhat vuotta sitten Krimillä ja/tai nyky-Ukrainan eteläosissa karaiittiseen juutalaisuuteen kääntynyt turkkilaisheimon, jota ei kuitenkaan tule yhdistää ilmeisestikin rabbiiniseen (”tavalliseen”) juutalaisuuteen jo aiemmin kääntyneisiin kasaareihin. Mustanmeren rannoilta karaiimit näyttävät levittäytyneen jo 1300-luvulla läntisen Ukrainan ja aikansa suurvallan Liettuan kaupunkeihin. Juutalaisesta uskonnosta johtuen niin karaiiitit kuin karaiimitkin ovat käyttäneet heprean kieltä uskonnonharjoituksen ja kirjallisen kulttuurinsa kielenä.

Itä-Euroopan karaiimeja on kaikkiaan ehkä pari tuhatta, mutta etenkin entisen Neuvostoliiton suurkaupungeissa eläneet karaiimit ovat suuresta määrin kadottaneet kaiken perinteensä, ja uudistuspyrkimyksistä huolimatta sama koskee laajalti myös Krimin noin 700 karaiimia. Parhaiten karaiimitraditiot ovat säilyneet ja nyt uudelleen elpyneet Liettuassa ja Puolassa, missä useimmat karaiimit ovat liettualaisten heimolaistensa sukulaisia. Heidän määränsä on kuitenkin sangen pieni: Liettuassa runsaat 250 ja Puolassa runsaat 100 henkeä.¹ Yksittäisiä perheitä asuu toki muuallakin, mm.

¹ Adamczukin mukaan (Adamczuk-Kobeckaitė-Pilecki 2003: 32-36) Liettuassa 280 ja Puolassa 126; määrittelyn eräs ongelma on se, että seka-avioliittojen lapsia ei periaatteessa

pidetä karaiimeina, mutta viime vuosikymmeninä tässä kohtaa ajatelutapa on muuttunut henkilökohtaisen päätöksenteon hyväksi.

Kuva 1. Karaimien asuinseudut Itä-Euroopassa.

Virossa. – Karaiimeista ja heidän historiastaan lisää tarjoavat mm. Mann 1931/1972, Schur 1992, Miller 1993, Vaba 1993, Harviainen 2003a ja 2003b, Polliack 2003, Jankowski 2004 ja Abkowicz 2005.

Karaiimit edustavat Baltian alueellakin poikkeuksellisen vahvasti monikielisyyttä ja kielenvaihtoa. Heidän tapauksessaan ei kyse ole diglossiasta vaan ilmiöstä, jota voitaisiin kutsua penta- tai kvintaglossiaksi, sillä heprean ohella heidän puhumiaan kieliä ovat olleet ainakin karaiimi, puola, venäjä ja liettua. Tästä tilanteesta ja sen nopeasta muuttumisesta johtuen tahtoisinkin innostaa tutkijakollegoja kiinnittämään huomiota myös karaiimien pieneen kansallisuuteen – niin kauan kuin monikielisyys ja koodinvaihto ovat vielä heidän parissaan elävä ja dokumentoitavissa oleva ilmiö.

Vuosisatojen ajan **heprea** oli karaiimien uskonnon ja kulttuurielämän kieli, ja sitä pyrittiin opettamaan kaikille pojille myös Liettuassa aina karaiimien koulun sulkemiseen saakka vuonna 1940. Jumalanpalvelus tapahtui heprean kielellä, vaikka kielen ymmärtämisen taito vähitellen kävi sängen vajaaksi. Useimmat kirjat, asiakirjat ja yksityiskirjeet (mm. Abraham Firkovitšin yksityisarkisto, jota säilytetään Venäjän Kansalliskirjastossa Pietarissa, ks. Starkova 1975, Harviainen 1999) kirjoitettiin kuitenkin hepreaksi 1900-luvulle saakka.

Liettuan, Krimin ja Istanbulin karaiimien tapa ääntää hepreaa poikkeaa jyrkästi samojen seutujen juutalaisten ääntämistraditiosta. Karaiimien perinteeseen sisältyy piirteitä, jotka yhdistävät sen suoraan tuhat vuotta sitten Palestiinassa noudatettuun heprean aidoimpaan ns. tiberialaiseen lukutapaan. Muualla vastaavia piirteitä on säilynyt ainoastaan Jemenin juutalaisten parista. Nämä erikoisuudet ovat hyvä lisätodiste siitä, että karaiitit jo varhain todellakin paneutuivat Raamatun ja sen heprean tutkimiseen ja säilyttivät oppimansa tradition erityisen huolellisesti. Nyt tämä tuhatvuotinen perintö on enää muutaman miehen varassa, eikä näytä luultavalta, että se siirtyisi edes lähinnä seuraavalle sukupolvelle. Onneksi arvokas traditio ehdittiin kuitenkin tallentamaan ennen lopullista katoamistaan (ks. Harviainen 1991, 1992, 1997 ja 1998).

Karaiimin kieli kuuluu turkkilaiskielten läntiseen ns. kiptšakki-ryhmään ja siten se on lähempää sukua mm. tataarin kielelle, karatšaille ja baškiirille kuin Turkissa puhutulle turkille (lisää: Jankowski 2003a). Turkin kielen ja karaiimin ero on jotakuinkin samaa luokkaa kuin ero suomen ja viron välillä. Monessa suhteessa karaiimi on säilyttänyt hyvin vanhakantaisia piirteitä – se ei näet ole ollut voimakkaan islamilaisen, arabialais-persia-

רְנֵי פֶלֶט

אתה סתר לי מצד הצדני רגנ פלט תסובבני סלה :
(תהלים ז"ב).

(כְּרַנְנֵלְרֵי קוֹטוֹלְמֶק גֵּינ יוֹקְלָרְבֵן)

פֶּשְׁטִי בַתְּגוֹן לְרֵנִי, נְדוּי לְרֵנִי, תּוֹכְחָה לְרֵנִי, סְלִיחָה לְרֵנִי, דְּבַקְשָׁה לְרֵנִי
דְּפֶשְׁטִי פִּיּוֹטוֹנֹן כְּפּוֹרִים בִּיּוֹנוֹנִיּוֹן, דְּאִיוֹנָא אוֹקוֹמֶק לְרֵנִי. פֶּשְׁטִי אָנָּא
גֵּינ תְּשׁוּבָה שְׁבַתְיִנְדָּא, דְּאִירוּיִן בְּקֶשָׁה סִי סוֹפּוֹנְדָּא בְּרֵנִי.

טוֹוֹוֹדִיּוֹם דְּיִרְגָלָרִים דְּכִיּוֹרְדִים דְּפּוֹם כָּא בּוֹרֹנְגוֹ פּוֹר
סְלִמָּא קָהִיט אִיּוֹסְטִיּוֹנָא דְּנִגְנִי אוֹתִיּוֹת לְרַבָּא.

פִּינַחַס באא'ר אהרן המשכיל וחוקן מאליצכני
פה ק'ק ווילנא יע"א.

שנת תרננה שפתי כי אזמרה לך לפ"ק

וויילנא

בדפוס ר' יהודה ליב מי"ן נ"י.
(ב'המחוקק מו"ה אליעזר ליפמאן ז"ל).

Kuva 2. Hepreaa ja karaiimia Pinachas Maleckin Vilnassa 1890
julkaiseman teoksen *Ronne pallet* ('Pelastuksen riemu') kansilehdellä.

laisen vaikutuksen alainen –, mutta toisaalta ympäristön slaavilaiset kielet ja liettua ovat muuntaneet karaiimia muiden turkkilaiskielten kannalta hyvin outoon suuntaan. Toinen erikoisuus on heprean vaikutus, joka johtuu “pyhästä kielestä” tehdyistä hyvin sananmukaisista ja arvostetuista käännöksistä; myös tämä tekijä on ohjailnut etenkin kirjakieltä hyvin epäturkkilaisille linjoille. Karaiimin kirja- ja puhekieli poikkevat näin ollen melkoisesti toisistaan.

Karaiimi jakautuu kolmeen päämurteeseen. Näistä Krimin karaiimi jäi puhuttuna kielenä ensin Krimin tataarin ja sitten venäjän syrjäyttämäksi (lisää: Jankowski 2003b). Galitšin (Halicz) ja Lutskin (Łuck) murteesta on jäljellä vain aivan muutama puhuja Galitšissa. Liettuan karaiimia osaa hyvin 40-50 henkeä, mutta näistä kouluikäisiä on ainoastaan kolme.

Kuten jo edellä mainittiin, monikielisyys (heprea, karaiimi, puola, venäjä, liettua) on ollut kauan yleinen ilmiö karaiimien parissa. Koulujärjestelmän lakkauttaminen 1940 vielä osaltaan vaikutti siihen, että karaiimin kielen käyttöala on jäänyt aina yhä kapeammaksi eikä nuorisolle ole tarjoutunut luonnollista tilaisuutta sen oppimiseen. Ongelmallista on myös “oikean” kielimuodon määrittely. Kielikurssit ja uusi oppikirja eivät ole pystyneet kovinkaan paljon korjaamaan tilannetta.² Karaiimi kuuluu siis epäilyksettä Euroopan uhanalaisten kielten joukkoon. Euroopan Unionin näiden kielten tueksi suuntaamista varoista ei tähän mennessä ole apua kuitenkaan saatu.

Vanhin tekstinäyte karaiimin kielestä näyttää olevan Gustaf Peringerin matkakertomuksessaan *Epistola de Karaitis Lithuaniae* 1691 julkaisema pieni näyte Vanhan testamentin alusta kirjoitettuna heprealaisin kirjaimin.³ On kuitenkin hyvin mahdollista, että Raamatun suullinen karaiiminkielinen käännösperinne ulottuu useaa vuosisataa vanhempaan aikaan. Raamatun tekstien käännöksille on ominaista huolellinen sananmukaisuus, joka seemiläisen heprean ja turkkilaisen karaiimin erilaisuuden takia johti melkoiseen poikkeamiseen karaiimin kielen normaalirakenteesta.

² Uusi oppikirja, Mykolas Firkovičiuksen laatima *Mieñ karajče ūrianiam* (‘Minä opiskelen karaiimia’, 133 s.) ilmestyi Vilnassa 1996. Éva Ágnes Csató Johansonin käynnissä oleva tutkimusprojekti (Kölnin ja Upsalan yliopistot) pyrkii erityisesti keskittymään puhutun kielen tallentamiseen ja kuvaamiseen sekä Galitšissa että Liettuassa.

³ Upsalan yliopiston professori Peringer, joka myöhemmin aateloitiin nimellä Lillieblad, lähetettiin kuningas Kaarle XI:n käskystä 1690 perehtymään Puolan ja Liettuan turkkilais sukuisiin karaiimeihin. Tämä kiinnostus ilmeisesti liittyi samanaikaisiin lähestymispyrkimyksiin, joita Ruotsi suuntasi Turkin valtakuntaan päin. Poliitiikan tarkoituksena oli hakea liittolaisia Venäjää vastaan.

33. ОТРИЦАТЕЛЬНАЯ ФОРМА БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ
(Изывительное наклонение)

К основе глагола присоединяется аффикс отрицания -ma, -mia, + аффикс s, (а в 1 лице ед. чис. аффикс -m вместо -s) + аффиксы лица. УДАРЕНИЕ постоянно падает на аффикс отрицания -ma, -mia.

форма: полная	сокращенная	полная	сокращенная
1. al-ma-m-myn я не возьму	almam	kieľ-mia-m-miń я не приду	kieľmiam
2. al-ma-s-syn	almas	kieľ-mia-s-siń	kieľmiaš
3. al-ma-s-tyr	almast	kieľ-mia-š-tir	kieľmiašt'
1. al-ma-s-byz	almabyz	kieľ-mia-š-biž	kieľmiabiž
2. al-ma-s-syz	almasyz	kieľ-mia-s-siž	kieľmiasiž
3. al-ma-s-tyrlar	almastlar	kieľ-mia-š-tirliar	kieľmiašt'liar

Из старинного стихотворения "Jukudan turup..."

Julduzba bolup maja jarytmassyn,
Kiugiurčiun indialip any jeľdiat'miassin.
Puhačny chorlama - kiop jachšyrachtyr,
Miń kiugiurčiundiań ol siuviarriaktir.
Eškia kieľtirip mieni unutmastyr,
Biliam mienĖ any, ožgiani siuvmiaštir

Будчи звездой мне светить не будешь,
Назвавшись голубем, его не обманешь.
Филина не презирай – на много лучше.
Он любимее тысячи голубей.
Вспомнив, меня не забудет.
Я знаю его, другую он не полюбит.

julduz звезда	chorla- презирать	ěš память, внимание
jaryt- светить	miń тысяча	ěškia al- взять во внимание
indial- называться	ěškia kieľtir- вспомнить	ěškia koj- обратить внимание
jeľdiat- обмануть	ěštia tut- помнить	

34. ПРИМЕРЫ ТЕКСТА БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ ПОЛОЖИТЕЛЬНОЙ И
ОТРИЦАТЕЛЬНОЙ ФОРМЫ

Dostčam, ešit!
"MienĖ saja syrymny aškartym,
Niemiedie jašyrmam.
Sień mienim sioziunia inanys,
Kynhyr uštiumia bahynmas.
Ol mienim kligimni tierk kylar,
Ančach maja inanmast.
Biž čypčychlar kibik sarnarbyz,
Kursavčularny kiormiažbiž.
Siž bachyšlarymnyz sanarsyz,
Siuviarligimižgia bulhamasyz.

Подруга, выслушай!
"Я тебе открою свою тайну,
Ничего не скрою.
Ты согласишься моему слову,
Не посмотришь на меня косо.
Она мои желания скоро исполнит,
Но мне не поверит.
Мы будем щебетать как птицы,
Не заметим окружающих.
Вы будете считать наши взгляды,
Не помешаете нашей любви.

Kuva 3. Sivu Mykolas Firkovičiuksen laatimasta karaiimin oppikirjasta *MienĖ karajče ūrianiam* ('Minä opiskelen karaiimia', Vilnius 1996)

Alkuperäistä runoutta sekä uskonnollisen runouden käännöksiä hepreasta ja puolasta tunnetaan yhä lisääntyvässä määrin 1600-luvun lopulta ja maallista kirjallisuutta 1700-luvun lopulta saakka (Zajaczkowski 1964, Kobeckaitė 1997: 69–86, *Čypčychlej učma Trochka* 1997, Hopeavuori 2003 ja 2004; historiaa ja runsaasti runoutta suomennettuna on tarjolla teoksessa Hopeavuori-Harviainen-Nieminen 1998: *Rannalla päärynäpuu*).

Heprean kirjaimet soveltuvat melko huonosti vokaalirikkaan turkkilais-tyyppisen karaiimin kielen kirjoittamiseen, mutta perinteen voimasta niiden käyttö jatkui 1900-luvulle saakka. Samaan aikaan puolaan nojautuva latinalainen oikeinkirjoitus levisi käyttöön erityisesti karaiimien uuden kirjallisuuden kirjoitusmuotona. Puolalaiseen ortografiaan nojautuvat osaltaan myös useat viime vuosisadan lopun ja tämän vuosisadan alkupuoliskon tieteelliset esitykset karaiimin kielestä ja karaiimien kirjallisuudesta. Näistä erityismaininnan ansaitsevat Tadeusz Kowalskin julkaisemat tekstit (1929).

Liettuassa venäläinen hallinto kielsi Puolan kapinan seurauksena latinalaisen kirjaimiston käytön vuosina 1864–1904. Osaltaan tästä syystä eräät karaiimirunoilijat ryhtyivät kirjoittamaan äidinkieltään vanhanaikaisiksi käyneiden heprean kirjainten sijasta kyrillisellä, venäläisellä aakkostolla. Sattuman kauppaa tämä kirjoitusjärjestelmä vaati ainoastaan muutamia lisämerkkejä ja soveltui muutenkin poikkeuksellisen hyvin karaiimiin. Sotienvälisenä kautena kyrillinen kirjoitusjärjestelmä oli jokseenkin unohduksissa Puolaan kuuluneiden karaiimien parissa Vilnassa ja Trokissa (Trakaissa). Siellä nojauduttiin puolan kirjoitustapaan, mutta Liettuuan liitetyssä Panevėžysissa liettualaistuttiin sekä puhekielten että karaiimin latinalaisen oikeinkirjoituksen suhteen.

Neuvostoaika teki venäjistä kielen, jonka taitoa edellytettiin kaikilta. Tämä kausi nosti uudelleen esiin karaiimin kirjoittamisen venäjän kirjaimin, mikä kuten sanottu oli sekä kieleen että saatavissa oleviin kirjoituskoneisiin sattumoisin varsin sopiva ratkaisu. Kyrillisen oikeinkirjoituksen käyttö sai vahvaa lisätukea vuonna 1974 Moskovassa ilmestyneestä karaiimi-venäjä-puola-sanakirjasta (Baskakov-Zajončkovski-Šapšal 1974). Se käsittää yli 17 000 sanaa ja muodostaa vankan pohjan karaiimin oikeinkirjoituksen vakiinnuttamiselle nimenomaan venäläistä aakkostoa käyttäen. Musajevin karaiimin kieliopit (1964 ja 1977) käyttävät periaatteessa samaa oikeinkirjoitusta.

Kyrillistä ortografiaa käyttäen Liettuassa ilmestyi 1989 uusintapainoksina muutamia runokokoelmia. Uuden itsenäistymisen myötä venäläiset kirjaimet saivat kuitenkin kielteisen sävyn, ja samaan aikaan luotiin

tekniset mahdollisuudet painaa lisämerkkejä latinalaisen kirjaimiston jatkoksi. Liettuolaispohjaiseen oikeinkirjoitukseen muunnettuna ilmestyi ensimmäisenä 1993 karaiimien rukouskirja *Karaj koltchalary*. Sitä seurasivat Psalmien käännös 1994 sekä edellä mainittu karaiimin oppikirja *Mieñ karajče ūrianiam* (1996) ja jumalanpalvelusten käsikirjan *Karaj diñliliarniñ jalbarmach jergialiari* kaksi osaa (1998 ja 1999),⁴ kaikki nämä ovat yhteisön hengellisen johtajan Mykolas Firkovičiuksen työn tuloksia. Nykyisin karaiimien jumalanpalvelus tapahtuu kokonaisuudessaan karaiimin kielellä. Näin karaiimi on maailman ainoa uskonnonharjoituksessa käytetty turkkilaiskieli.

Sadan vuoden aikana karaiimin kieltä on siis kirjoitettu kolmea eri aakkostoa käyttäen neljällä erilaisella oikeinkirjoituksella – mikä on valaisevasti nähtävissä Trakaissa, Vilnassa ja Varsovassa karaiimihautausmaiden muistokivissä.

Karaiimin kielen opettamista erityisesti lapsille ja nuorille on toteutettu viime vuosina Trakaissa järjestettyjen kesäkurssien avulla, jossa kielipesäperiaatteen mukaisesti isovanhemmat ja lapsenlapset on koetettu saada yhteen siirtämään kieltä luonnonmukaisella tavalla yli sukupolvi-rajojen.

Vanhastaan **puola** on ollut se kieli, jota karaiimit ovat osanneet ja käyttäneet yhteyksissään oman joukkonsa ulkopuolelle. Heidän käyttämänsä puola ei kuitenkaan ole niinkään ollut kirjapuolaa, vaan kyseessä on ollut pikemminkin ns. *tutejszy* (‘täkäläinen’), puolan paikallinen itäinen murre. Puolalla on pitkä perinne karaiimien hallintokielenä, mikä osaltaan heijastuu myös Venäjän Kansalliskirjaston Firkovich-kokoelmien ns. puolalaisen kokoelman muodossa. Tämä toistaiseksi vain niukalti tutkittu kokoelma käsittää 304 dokumenttia, jotka liittyvät puolalaisen hallinnon ja karaiimien suhteisiin; asiakirjoista varhaisin on vuodelta 1501 ja tekstit on kirjoitettu pääosin puolaksi, latinaksi ja kansliakielellä, jota useimmiten kutsutaan länsivenäjäksi (*zapadnorusskij*; kuvaus kokoelmasta: Romanova-Zaikovski 2001 ja Zaikovskij-Romanova 2003).

Liettuan itsenäistyttyä ensimmäisen maailmansodan jälkeen karaiimien keskuspaikat (Troki/Trakai, Vilna, Halicz, Łuck) jäivät osaksi Puolaa ja siksi edelleen puolan kielen vaikutuspiiriin. Poikkeuksen muodosti erityisesti Panevėžysin (puol. Poniewież) yhteisö, joka äkkiä sijaitsikin Liettuan tasavallan pohjoisosassa vailla yhteyksiä muihin uskonveljiinsä.

⁴ Suomen Kulttuurirahasto on kiitettävällä tavalla tukenut näiden teosten julkaisemista.

Täällä **liettuan** kieli oli virallinen kieli, ja sen nopea oppiminen oli mm. koulumenestyksen takaamiseksi olellisen tärkeää. Muille nyky-Liettuan karaiimille liettua tuli eläväksi kieleksi vasta 1939, kun Vilnan alue liitettiin Liettuaan. Vaikka neuvostokaudella liettua jäi venäjän varjoon, on liettua uuden itsenäisyyden myötä tullut nimenomaan nuoren polven tärkein kieli myös karaiimien parissa.

Venäjä oli levinnyt karaiimien käyttöön Venäjän keisarikunnan kielenä jo 1800-luvulla, mutta sen tärkeys ja taito taantuivat maailmansotien välisenä kautena. Kun Liettua 1940 pakkoliitettiin Neuvostoliittoon, venäjämästä tuli jälleen Itä-Euroopan hallitseva kieli, jota opetettiin kaikille kouluissa ja jonka osaamista yleisesti edellytettiin. Käytännössä kaikki Liettuan karaiimit osaavat venäjää, ja vain sodan jälkeen Puolaan jääneiden karaiimien parissa venäjän taito on harvinaisempaa. Venäjän taidon yleisyys näkyy myös siinä, että venäjä valittiin edellä mainitun karaiimin oppikirjan *Mieñ karajče ūrianiam* (1996) opetuskieleksi.

Kielisuhteista on olemassa joukko suhteellisen vaikeasti tavoitettavia tilastoja, joiden esittely tässä yhteydessä lienee hyödyllistä. Vuonna 1997 suoritetussa kyselyssä (KL 1997: 26–27, 55–56) Liettuan 257:stä karaiimista 82% katsoi karaiimin olevan heidän äidinkieltensä (*gimtoji kalba – native language*), vaikka heistä vain 13% eli noin 33 henkeä⁵ osasi lukea ja kirjoittaa karaiimia ja 31% (76 henkeä) pystyi sitä vain puhumaan; kymmenellä prosentilla oli tilaisuus opiskella kieltä viikonloppukursseilla. Vain kolme kaikkiaan 43 lapsesta osasi karaiimia. Liettuan karaiimeista 97% sekä luki että kirjoitti venäjää, 80 % liettuaa ja 34% puolaa, ja 63% osasi (ilmeisestikin ainakin puhua) sekä venäjää, liettuaa että puolaa. Monikielisyys on siis todella laajalle levinnyt. Karaiimin osalta on kuitenkin todettava, että Éva Csátón mukaan (1998: 84) vain 10–15 henkeä sodanjälkeisen sukupolven joukossa Liettuassa omaa todellisen karaiimin taidon ja heistä vain kolme puhuu kieltä säännöllisesti; muut kielen puhujat edustavan sodanedellisiä ikäluokkia. Galitsissa eli kuusi paikallisen murteen säännöllistä käyttäjää.

2001 Liettuassa ja 2002 Puolassa suoritettiin karaiimien parissa uusi kysely, tosin hieman erilaisin periaattein kuin 1997. Uudessa selvityksessä karaiimeiksi laskettiin Liettuassa 280/275 ja Puolassa 126 henkeä. Liettuassa karaiimia sanoi osaavansa puhua, lukea ja kirjoittaa 28 henkeä ja vain puhua 69 henkeä, Puolassa vastaavat luvut olivat 11 ja 17. Vastaavasti

⁵ Havainnollisuuden vuoksi olen muuntanut prosenttiluvut henkilömääriksi, joita siis tutkimuksessa itsessään ei mainita.

määriteltynä liettuan taitoa Liettuassa edusti 217 + 29 henkeä ja Puolassa 14 + 10. Puolaa osasi Liettuassa 79 + 88 karaiimia ja Puolassa 123 + 1. Venäjän taito Liettuassa puuttui tyystin vain viideltä karaiimilta; Puolassa venäjää hallitsi 84 ja osittaisesti 21 henkeä, toiset 21 eivät osanneet lainkaan. Lisäksi vielä ukrainaa Liettuassa osasi vastaavasti 15 + 5 karaiimia ja Puolassa 6 + 2 (Adamczuk–Kobeckaitė–Pilecki 2003: 65–67).

Liettuassa hämmästyttävän korkea määrä eli 44% karaiimeista oli 1997 saanut lukiokoulutuksen, kun vastaava luku Liettuan kokonaisväestön parissa oli 11%; kuudella karaiimilla oli akateeminen koulutus. 66% karaiimeista oli virkamiehiä, erikoiskoulutettuja, teknikoita tai toimi johtavissa tehtävissä, 29% ilmoitti olevansa työläisiä, mutta vain seitsemän henkeä eli 3% ansaitsi toimeentulonsa vapaan liike-elämän piirissä. Kaksi kolmannesta katsoi taloudellisen tilanteensa tyydyttäväksi, 9 % hyväksi ja 20 % huonoksi (KL 1997: 27–28, 56–58). Samana vuonna kaksi karaiimia toimi Liettuan suurlähettiläinä: Halina Kobeckaitė Virossa (sittemmin Turkissa ja Keski-Aasiassa) ja Romualdas Kozyrovičius Venäjällä, hieman aikaisemmin kolmas karaiimi oli edustanut Liettuaa suurlähettiläänä Yhdysvalloissa – yksi prosentti jonkin kansallisen ryhmän kokonaismäärästä maansa suurlähettiläinä lienee kaikkien aikojen maailmaennätys. Jatkona karaiimien vanhalle ammatilliselle erikoistumiselle kurkkuviljelijöiksi Trakaissa muutos on ollut melkoinen.

Karaiimien monitaitoisuus ja -kielisyys on poikkeuksellisen monipuolista. Samalla voimme havaita, kuinka tämä kiintoisa ilmiö on vaarassa pian haalistua ja suorastaan kadota. Aiheita tutkimuksella on lukuisia ja erilaatuisia, mutta niiden toteuttamisella on ilmeinen kiire.

Huolen rinnalla uskoa karaiimikulttuurin tulevaisuuteen antavat varsin tuoreen karaiimikalenterin 2001–2051 (heillä on oma ajanlasku!) esipuheen loppusanat (Firkavičiūtė 2001: 7, 14): “Eläkämme terveinä juhliaksemme uutta vuotta 2051 ja laskeaksemme karaiimivuosia siitä eteenkin päin!”

Lähdekirjallisuus

- Abkowicz, Mariola 2005:** *Mój Krym... – Awazymyz 2/2005.*
<http://www.karaimi.org/awazymyz>.
- Adamczuk, Lucjan, Kobeckaitė, Halina, Pilecki, Szymon 2003:** *Karaimi na Litwie i w Polsce* (Główny urząd statystyczny – Department statystyki Litwy), Warszawa – Wilno.

- Baskakov, N. A., A. Zajončkovski, S. M. Šapšal (eds.) 1974:** *Karaimsko-russko-polskij slovar'*, Moskva.
- Csató, Éva Á. 1998:** Should Karaim be 'purer' than other European languages. – *Studia Turcologica Cracoviensia* 5. Cracow, 81–89.
- Csató, Éva A., David Nathan, Karina Firkavičiūtė 2003:** *Spoken Karaim*. CD-ROM & <http://www.dnathan.com/language/karaim>.
- Firkavičiūtė, Karina (ed.) 1997:** *Čypčychlej učma Trochka, Lietuva karajlarnyn jyrlary - Į Trakus paukščių plasnosiu, Lietuvos karaimų poezija*. Vilnius.
- Firkavičiūtė, Karina 2001:** Pratarė – The Foreword. – *Karay kalendary – Karaimų kalendorius 2001–2051*. Mykolas Firkovičius, Karina Firkavičiūtė, Vladimiras Maškevič (eds.). Vilnius, 5–16.
- Firkovičius, Mykolas 1996:** *Mieñ karajče ūrianiam*, Vilnius.
- Firkovičius, Mykolas (ed.) 1997:** *Karaj koltchalary*. Vilnius.
- Firkovičius, Mykolas (ed.) 1998:** *Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergi-aliari*. 1 bitik, Ochumach ūciuñ kieniesada. Vilnius.
- Firkovičius, Mykolas (ed.) 1999:** *Karaj diñlilarniñ jalbarmach jergi-aliari*. 2 bitik, Ochumach ūciuñ adieñ vahdalarynda. Vilnius.
- Harviainen, Tapani 1991:** *De Karaitis Lithuaniae*: Transcriptions of recited biblical texts, description of the pronunciation tradition, and the peculiarities of *shewa*. – *Orientalia Suecana* XXXVIII–XXXIX, 36–44.
- Harviainen, Tapani 1992:** The Karaites of Lithuania at the present time and the pronunciation tradition of Hebrew among them: A preliminary survey. – *Proceedings of the Ninth International Congress of the International Organization for Masoretic Studies 1989*. Ed. by Aron Dotan, Masoretic Studies, Number 7, 53–69.
- Harviainen, Tapani 1997:** Three Hebrew primers, the pronunciation of Hebrew among the Karaims in the Crimea, and *shewa*. – *Built on Solid Rock*. Studies in Honour of Professor Ebbe Egede Knudsen on the Occasion of his 65th Birthday April 11th 1997. Elie Wardini (ed.). (The Institute for Comparative Research in Human Culture, Oslo, Serie B. Skrifter XCVIII), Oslo, 102–114.
- Harviainen, Tapani 1998:** The Karaite community in Istanbul and their Hebrew. – Ulf Haxen, Hanne Trautner-Kromann, Karen Lisa Goldschmidt Salamon (eds.), *Jewish studies in a new Europe* (Proceedings of the Fifth Congress of Jewish Studies in Copenhagen 1994 under the auspices of the European Association for Jewish Studies), Copenhagen, 349–356.

- Harviainen, Tapani 1999:** Abraham Firkovich as collector of dispersed minorities and their manuscripts in the light of his Personal Archive in St. Petersburg. – *Jewish Studies* (Journal of the World Union of Jewish Studies) 39, 97–106.
- Harviainen, Tapani 2003a:** The Karaites in Eastern Europe and the Crimea: An Overview. – *Karaite Judaism, A Guide to Its History and Literary Sources*. Meira Polliack (gen. ed.). Handbook of Oriental Studies – Handbuch der Orientalistik. Section One: The Near and Middle East. Volume Seventy-three. Leiden – Boston, 633–655.
- Harviainen, Tapani 2003b:** The Karaites in Contemporary Lithuania and the Former USSR. – *Karaite Judaism, A Guide to Its History and Literary Sources*. Meira Polliack (gen. ed.). Handbook of Oriental Studies – Handbuch der Orientalistik. Section One: The Near and Middle East. Volume Seventy-three. Leiden – Boston, 827–854.
- Hopeavuori, Keijo 2003:** Karaim periodicals in the Karaim language. – *Studia Orientalia* 95, 169–175.
- Hopeavuori, Keijo 2004:** Karaim literature in Karaim language. – *Verbum et calamus*. Semitic and Related Studies in Honour of the Sixtieth Birthday of Professor Tapani Harviainen. Hannu Juusola, Juha Laulainen and Heikki Palva (eds.). *Studia Orientalia* 99, 65–68.
- Hopeavuori, Keijo, Tapani Harviainen, Kai Nieminen 1998:** *Rannalla päärynäpuu*. Liettuun karaimien runoutta. Suomen Itämaisen Seuran suomenkielisiä julkaisuja, N:o 27. Helsinki.
- Jankowski, Henryk 2003a:** Position of Karaim among the Turkic languages. – *Studia Orientalia* 95, 131–153.
- Jankowski, Henryk 2003b:** On the language varieties of Karaims in the Crimea. – *Studia Orientalia* 95, 109–130.
- Jankowski, Henryk 2004:** Karaims of the Crimea and Eastern Europe: some questions of ethnicity and identification. – *Verbum et calamus*. Semitic and Related Studies in Honour of the Sixtieth Birthday of Professor Tapani Harviainen. Hannu Juusola, Juha Laulainen and Heikki Palva (eds.). *Studia Orientalia* 99, 83–92.
- KL 1997 =** *Karaimai Lietuvoje – Karaims in Lithuania*. Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės. Vilnius.
- Kobeckaitė, Halina 1997:** *Lietuvos karaimai*. Vilnius.
- Kowalski, Tadeusz 1929:** *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, Kraków.
- Mann, Jacob 1931/1972:** *Texts and Studies, II, Karaitica*, New York.

- Miller, Philip E. 1993:** *Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia*. Monographs of the Hebrew Union College 16. Cincinnati.
- Musaeu, K. M. 1964:** *Grammatika karaimskogo jazyka*. Moskva.
- Musaeu, K. M. 1977:** *Kratkij grammatičeskij očerk karaimkogo jazyka*, Moskva.
- Peringer, Gustaf 1691:** Epistola de Karaitis Lithuaniae. – *Monatliche Unterredungen einiger Guten Freunde in Leipzig*. Ed. Wilhelm Ernst Tenzel. Leipzig, 572–575.
- Polliack, Meira (gen. ed.) 2003:** *Karaite Judaism, A Guide to Its History and Literary Sources*. Handbook of Oriental Studies – Handbuch der Orientalistik. Section One: The Near and Middle East. Volume Seventy-three. Leiden – Boston.
- Romanova, A. A., B. I. Zaikovski 2003:** “Polish documents” in A. S. Firkovich Collection. – *Studia Orientalia* 95, 79–92.
- Schur, Nathan 1992:** *History of the Karaites* (Beiträge zur Erforschung des Alten Testaments und des antiken Judentums 29), Frankfurt am Main – Berlin – Bern – New York – Paris – Wien.
- Starkova, K. B. 1975:** Les manuscrits de la Collection Firkovič. – *Revue des études juives* 134, 101–117.
- Vaba, Lembit 1993:** Karaiimid. – Margus Kolga, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg: *Vene impeeriumi rahvaste punane raamat*. Tallinn, 159–164.
- Zajęczkowski, Ananiasz 1964:** Die karaimische Literatur. – *Philologiae Turcicae fundamenta*, II, curavit Pertev Naili Boratav, Aquis Mattiacis, 793–801.
- Zajkovskij, B. I., A. A. Romanova 2003:** “Połskie dokumenty” sobranija A. S. Firkoviča. – *Vostočnyj sbornik*. Rossijskaja nacionalnaja biblioteka (ed. by O. V. Vasilyeva) 6, 36–50.

Tapani Harviainen: Leedu mitmõkeelidseq karaiimiq

Karaiimõ kogokund om Leedu vähämbüüst kõgõ vähämb; 2003. aastagal oll säääl kogokunnan 280 inemist, kel om Poolan elämän sugulaisi 120 inemise ümbre. Karaiimiq tunnistasõq judaismi vormi karaismi, miä oll reformatsiooniliikminõ seo ilma ao Iraagin 8. saa-aastagal. Lõunõhummogu-Euruupan võtt karaismi umas turgi kiili kõnõlnuq rühm, kink peräntulõjaq lõivaq karaiimi kogokunna Krimmin. Arvadaq lätsiq

karaiimiq Krimmist Galiitsia-Volõõniahõ ni Leeduhtõ 14. saa-aastagast pääle. Päält Poola jagamist ni tuud, ku Vinnemaa võtt' ärq Krimmi, nõstiq karaiimiq Vinne impeeriumin avvo sisse uma rahva kombõq. Tuu and' 1863. aastagal näile kodaniguõigusõq ni tekk' näist umaette uso- ja rahvusvähämbüse.

Karaiimõ judaismi uso peräst sai ka Leedun heebreä kiil näide kirändüskeeles ni olf' tuun ammõtin 20. saa-aastaga keskpaigani. Näide paiklikku turgi kiilunda kuuluvat karaiimi kiilt kirotõdi 17. saa-aastagast pääle heebreä tähtiga, 19. ni 20. saa-aastagal pruugiti karaiimi kirändüsen mitmit ladina (poola ni leedu) ni kirillidsä ortograafia variantõ. Karaiimi kiilde ommaq süvääq jäleq jätnüq heebreä keelest sõna-sõnalt ümbrepanminõ, slaavi kiili ni leedu keele mõjo ni tuu, et karaiimi keelel olõ-i olnuq keelekõrraldust; a kõgõst tuust huulmalda om 20. saa-aastaga viimätsist aastagakümnist pääle karaiimi kiilt pruugit usotalituisin ni mitmõn illatsõn välläandõn. Karaiimi kiil om väega ohostõt kiil, midä kõnõlõs õnnõ 40–50 kogokunna vanõmbat inemist.

Sato aastagit om poola keele paiklik variant olnuq mitte-karaiimõga läbikäümise kiil; ka parhilla ütles 60% Leedu karaiimõst, et mõist poola kiilt. Leedu ja vinne keelel om karaiimõ jaos lühkümb aolugu, a siski piasaigo kõik Leedu karaiimiq ütleseq hinnäst häste vinne kiilt mõistvat ni 80% karaiimõst mõist hindä sõnno perrä ka leedu kiilt. Innekõkkõ om leedu kiil noorõmbidõ inemiisi pääkkeeles.

Üte väiko rahvarühmä sisene nelä vai viie väega esiqmuudu keele ütstõdõsõ mõotaminõ pakk mitmõkeelisüse uurmisõs pallo esiqsugumaidsi teemasit. Karaiimõ jaos harilik mitmõ keele mõistminõ om seo ilma aigo kipõstõ häömän; tuuperäst pidänüq keeletiidläseq pruukma võimalust, niikavva, ku tuud viil om.

VADJALASTE KEELEVAHETUSEST

HEINIKE HEINSOO

Vadjalased on üle elanud mitu erinevat keelevahetuse etappi. Esiteks mindi juba 20. sajandi alguses kergesti üle lähedasele isuri keelele. Keelevahetuse tulemusel on veel 20. sajandi keskpaigas võinud ühe perekonna lastest tulla erinevate keelte kõnelejad: isuriga abiellunu siirdus isuri keelele, vadjalasega abiellunu säilitas vadja keele. Selliseid näiteid on üsna palju.

Näiteks Borissovite suguvõsa vanem õde Praskovja Mironova (1916–1990) kõneles hästi isuri keelt. Tema abikaasa Aleksei (külas tuntud kui Pata Ljoša) oli pärit vanast vadja suguvõsast ning tegi mulle esimese kontrastiivse ülevaate vadja ja isuri keele erinevusest. Nende poeg Valentin elab praegugi Jõgõperäl, aga on venekeelne.

Tamara Borissova (s 1932), kes sündis Jõgõperä külas, tõnkab eesti keelt, kuna elas kaua Rakveres. Tamara mees oli isur. Tamara vadja keelt ei räägi, eesti keel on tal tugevate isuri sugemetega. Tema isa oli vadjalane ja ema isur. Juba kodus kõneldi kahte keelt. Tamara õde Dunja Rodionova aga abiellus vadjalasega ja säilitas seeläbi kodukeelena vadja keele. Tema oli ka üks meie parimaid vadja keelejuhte.

Luuditsast pärit Kiko Georgijevi teine naine oli isur, aga kuna tema esimene naine oli vadjalane ning kodukeeleks pikka aega vadja keel, siis räägib tema poeg esimesest abielust Ivan Georgijev (s 1930) praegugi väga head vadja keelt, hoolimata sellest, et Ivan Georgijevi naine on venelane ning et vadjakeelset suhtlusringi Ivan Georgijevil praktiliselt pole, välja arvatud naabrimees Nikolai Nesterov (s 1928), kes talviti Peterburis elab.

Valentin Filippov (s 1932), kes elab Jõgõperäl, kõneleb kodus tõenäoliselt isuri keelt, kuna tema naine on isur, aga tema enda vadja keel on väga hea. Luuditsas elanud ema Dunja Filipova (1909–1990) oli väga hea vadja laulik. Valentini on õnnistatud väga hea keeleoskusega. Tema vadja keel on sujuv ja väljendirikas. Samuti omandas ta Soomes olles väga kergesti soome keele ja kuulab siiani soome raadiot ning loeb soomekeelseid raamatuid. Kui Lauga suudmesse hakati ehitama naftasadamat, oli Valentin vene ja soome ehitajate vahel tõlgiks. Pärast sõda Eestis Abja-Paluoja elades omandas ta eesti keele. Vene keele oskamine on loomulik. “*Miä pajatan vīs tšēlb,*” ‘ma räägin viit keelt’, ei väsi ta kordamast. Niisiis on võimalik ja vadjalastele omane

elukeskonnast tingitud mitmekeelsus: iga vadjalane on kakskeelne – vadja ja vene keel on mõlemad kasutusel; kolmekeelsed on need, kellel ka isuri keel peresidemete kaudu igapäevakeele hulka kuulub. Ülejäänud keeled on elu jooksul Ingerimaal, Soomes ja ka Eestis külge jäänud.

Tänapäeval kõneldakse vadja keelt vaid Vaipooles, mujal on vadjalased täielikult venestunud. Vaipooles vadja on alati olnud tugevate isuri mõjudega. Seda on toonitanud juba ka Kettunen ja Ariste. Oma esimese Vadja reisi ajal 1911. aastal kirjutas Lauri Kettunen (1945: 204): *“Joenperän murre on tosin vähän rappeutunutta vatjaa, inkeroisurteen ja viron sekaista.”* 1967. aastal kirjutas Ariste oma ekspeditsioonipäevikus: *“Luuditsas ja Liivtsüläs räägitakse igas talus läänemeresoome keelt, s.o vadja, isuripärast vadja, vadjapärast isuri ja isuri keelt.”* (VP: 97)

Jõgõperält pärit vadja haritlane Dmitri Tsvetkov kirjeldas 1925. aastal vadjalaste suhtumist isuritesse: *“Viimasel ajal sündis assimileerumine ruttu igas harus. Toon näite: vadja majasse, kus veel kõneldakse vadja keelt, tuuakse noorik-isurilane, ja mis siis sünnib? Kõik perekonnaliikmed, isegi vanad, hakkavad kõnelema isuri keelt. Ja nõndaviisi jääbki see paljudes majades vadja keele asetäitjaks. Iseloomulik on samuti, et kõneldes isuriga, kes küll kõneleb vadja keelt, hakkab vadjalane ise heameelega isuri keelt kõnelema.”* (Tsvetkov 1925: 43)

Seda, kas keelevahetus toimus või mitte, mõjutas vadja keele alal:

- 1) kodukeel,
- 2) abiellumise järel kõneldud keel,
- 3) elukoht ja naabritega suhtlemise keel.

Kui vadjalased poleks venestunud, oleksid nad isuristunud. See tõdemus on pärit juba Lauri Kettunenilt. 1915. aasta Vadja reisi ajal kirjutas ta: *“Tämän kylän [Luuditsa] murteessa alkoi jo näkyä runsaasti inkerikkojen “karjalaisia” piirteitä ja niitä ilmestyi yhä enemmän lännempänä. Näiden seutujen vatjalaisuus ei yleensä ollut muuttumassa venäläisyydeksi, vaan kreikkalaiskatoliset inkerikot sulattivat vatjalisiakin omaan kieliryhmäänsä.”* (Kettunen 1945: 255) Lähinaabruses elamine ja segaabiellud kallutasid kaalukausi isuri keele kasuks. Isuri keel on domineerinud oma arvukusega (nt 1848. aastal 17 800 isurit ja 5148 vadjalast, 1989. aastal 820 isurit ja umbes 60 vadjalast).

Vene keele võimas pealetung algas 18. sajandi teisel poolel. 19. sajandi alguses sai Dimitri Tsvetkovi andmetel kirikuslaavi keelest aru 10% ja vene keelest 50% inimestest. 1925. aastal, mil Tsvetkov avaldas ajakirjas Eesti

Keel artikli “Vadjalased”, oskasid vene keelt juba kõik peale kõige vanema generatsiooni. Tsvetkov (1925: 4) kirjutab: “Usu keel on praegu arusaadav suuremale osale, vene keelt räägivad kõik, välja arvatud kõige vanem põlv, kes oskab vene keelt halvemini, moondades seda vadjaräseks; siiski leidub ka nende seas kodanikke, kes saavad vene keelest puudulikult aru, on umbkeelseid.” Praeguseks on situatsioon selline, et paarikümne üle 70-aastase vadja keele kõneleja järglased enam vadja keelt ei räägi, kuna nende vanemad, olgu ka mõlemad vadjalased, on hakanud oma lastega kõnelema vene keelt. Kodukeeleks on vene keel ka isuri-vadja segaperede järglastel.

Vaipoolle murre, mida veidi praegugi kõneldakse, hakkas häbuma sõjajärgsetel aastatel.

Sõda paiskas vadjalased kauaks, mõned igaveseks, oma koduküladest laiali. 1943. aasta 4. novembril Tallinnas Soome ja Saksamaa vahel allakirjutatud leping nägi ette, ette Soome viiakse 6000 isurit ja 800 vadjalast (Kniga: 36). Vadjalaste arv oli 1926. aasta rahvaloendusel 705! Kingissepa rajooni väljaande põhjal viidi Soome Kukkusi külast 200 inimest, Rajo külast 65 inimest, Luuditsa külast 330 inimest, Liivtšüläst 220 inimest ja Jõgõperält 350 inimest. Idee oli selles, et piiriäärsete alade läänemeresoome, antud juhul vadja, isuri ja soome päritoluga inimesed tuli viia sõja jalust Soome. Vene päritoluga inimesi tavaliselt välja ei viidud. Neid oligi tegelikult sel ajal vadja külades vähe. Kui Soome Nõukogude Liiduga 19. septembril 1944. aastal vaherahu sõlmis, hakati Ingerimaa elanikke Nõukogude Liitu tagasi saatma. 1944. aasta lõpus ja 1945. aasta alguses tuli ka enamik vadjalastest tagasi. Kuna Vaipoolle ala oli piiritsoon, siis kodukanti keegi ei pääsenud. Enamus saadeti Pihkva, Novgorodi ja Kaliningradi oblastisse. Osa jäi ka lähemale. Jõgõperält pärit Matjo Gerassimovat kohtas Paul Ariste 1947. aastal Kukkusi külas (VP: 51). Endises Eesti-Ingeris Haaviko külas elas Jaroslavski oblastist tagasituleku järel mitmeid aastaid Mari Petrova Jõgõperä külast. Tema vend Aleksander Borissova kirjeldab sündmusi järgnevalt: “*s õ m e š meid j a r o s l a v s k a j a o b l a s t i s i n n e s ä t t e t i . t ä n n e j ä r j e s t e m e i d e v ä d l a s t u . a s i z k e n s t a k a s t u l i m m e t ä n n e , v ä h ä n a i k ä e l i m m e , s i s t a k a z a j e t t i v ä l l ä . a s i s m ü v i r õ p õ l e m e n i m m e . t š e n k u h e . n a r v ä s e , t š e n k u h e m e n i . s i s s ä t i , t š e n s l a n t s ä , p s k o v ä , s i n n p õ l e j a t š e n k u h e , a k a z e t k e i k v ä l l ä a j e t t i t ä z . a n a r v a s s a e v ä d a j e t t u . a m ü s i h e ä v i k k õ s e , k a h t š ü m m e d v i s k i l o m e t r ä o n k a z e t t a . t š ü l ä ä v i k k o . s i n n e . t ä t i m ä m i k e i k m e n t i s i n n e i m i ä m e n i n . a o m n i k o š m i ä m e n i n k a r k ü s i e l d . v a n a t š ü l ä s e . s i e l e l i v i r o v e l . k a r j u š i s s i s i n n m e n i n . s i z v e l n e l ’ t š ü m e t s e i t s e m e z v ö s i e l i s e , n ä l t š v ö s i m e i l*

eli. vod miä menin karjušissi. tšezä elin, tulin, a minnuu tahottī sūto panna, tās türmāsē. miä tās karkū. n a r v ā s ē menin fabrikkā.” ‘Soomest meid Jaroslavski oblastisse sinna saadeti. Siia kohe ei lastud. Aga siis kui tagasi tulime siia, siis tagasi aeti välja. Aga siis me Eesti poole läksime. Kes kuhu, Narva, kes kuhu läks. Siis saadi, kes Slantsõsse, Pihkva, sinna poole ja kes kuhu, aga siit aeti kõik jälle välja. Aga Narvast ei aetud. Aga meie sinna Haavikosse. Sinna. Isa ja ema ja kõik läksid sinna ja mina läksin. Aga hommikul ma läksin sealt kargu. Vanakülla. Seal oli Eesti veel. Karjuseks sinna läksin. Siis veel neljakümne seitsmes aasta oli, nälja-aasta meil oli. Vaat läksin karjuseks, suve olin, tulin, aga mind taheti kohtu alla anda, jälle vangi. Mina jälle pakku. Narva läksin vabrikusse.’ Huvitav selles tekstis on, et Borissof nimetab Vanakülat Eestiks. Muidugi oli see endine Eesti-Ingeri küla Nõukogude Liidu koosseisus, aga ta pidas silmas asjaolu, et Vanakülas polnud veel kolhoosi, olid talunikud. Hiljem läks Aleksander Borissof Tallinna elama, aga ostis siiski taas kodukülla talu ja on elanud viimased aastakümned Jõgõperäl.

Paljud vadjalased läksid varem või hiljem kodukülla tagasi. Kodukanti tagasitulek sõltus sageli sellest, kas keegi pereliikmetest oli nõukogude armees teeninud. Kui nii oli, siis pääses tagasi kiiremini.

Luuditsa külas oli palju talusid hävinud. Seal osteti tühjaks jäänud maju uueks koduks. Jarvigoistšülä, Pihlaala küla ja Rüsümäe küla hävisid sõjas. Polnudki kuhugi tagasi minna.

Tähelepanu maksab pöörata sellele, et osa vadjalasi jäi küll võõrsile, aga siiski ei unustanud emakeelt; osa inimesi aga kaotas oma keele ja identiteedi kodukohas elades.

Tegelikult võib imestada keele säilimise üle. Tuleb välja, et täiesti kasutamata emakeel võib säilida üllatavalt hästi ka teise keele ja kultuuri kontekstis.

1996. aastal viibisin Rootsisis Umeå Ülikooli juures Skytteanska Samfundeti uurimisstipendiumiga. Minuga võttis ühendust ajakirjanik Kai Rosnell, kes saatis mulle oma artikli vadjalase Juha Markovi kohta. Kahjuks oli see koopia, millest ei selgu, kus artikkel ilmus. Nüüd temaga uuesti kontakti võttes ei saanud ma rohkem infot. Ta ütles, et mäletab kaht vadja vanameest hästi, aga ei mäleta, kuhu ta nendest kirjutanud oli.

Kai Rosnell alustas oma artiklit kahe vadjalase suhtlemise kirjeldusega. Nimelt elas sellel ajal 81-aastane Juha Markov Norrhultis ja kõneles 85-aastase Jörnköpingis elava Nikolai Prohhoroviga vadja keeles. Mõlemad mehed oli saatus Rootsi viinud. Markov ütles, et on jälle tore kõneleda

emakeelt – ta polnud seda kõnelenud pärast 1943. aastat, mil ta kodunt põgenes. Ajakirjanik Kai Rosnell oli need kaks meest üles otsinud ja telefonitsi kokku viinud. Raske öelda, mil määral need mehed oma keelt kõnelesid. Rootslasest Rosnelli arvates kohe kindlasti. Markov polnud Rootsis kunagi rootsi keelt ära õppinud – ta elas ja töötas soomekeelses keskkonnas ja kõneles ilmselt kodus naisega vene keelt. Naine oli pärit Rüsümäelt, isuri külast. Juha Markov sõdis Talvesõjas, sattus hiljem punaarmeele Saksa sõjavangi ja lõpuks ingerimaalaseks Soome põgenikelaagrisse. Naine Antonina saabus 1944. aastal Rootsi. Võib arvata, et nende kodukeeleks oli vene keel. Nende tütreid Bergita ja Ulla vadja keelt loomulikult ei oska. 2005. aasta suvel külastas üks tütardest Luuditsa külas Tatjana Jefimova loodud vadja muuseumi, et tutvuda vanemate juurtega.

Võtsin Juha Markoviga ühendust, saatsin talle enda koostatud Vaipoolle elanike nimekirja. Markov vastas mulle (vt joonis 1 järgmisel leheküljel).

Mõlemad Rootsis elavad vadja keelt kõnelevad vanahärrad on surnud. Juha Markov suri 1997. aasta alguses, enne seda, kui ta oli jõudnud ellu viia plaani sõita Vaipoolde vaatama sugulasi, kellega ta juba kirja teel oli ühendust võtnud. Ta süda oli kodukülas ja ehkki ta fotodel nägi välja nagu rootsi pensionär, polnud ta ilmselt oma juurtest kaugenenu. Juha Markovi õetütar on Valentin Filippovi abikaasa.

Pertti Virtaranta kirjutas 1993. aastal Soomes elanud vadjalastest Stepanida Pihlakast (1883–1973). Virtaranta lindistas teda Helsingis viimast korda seoses Paul Ariste Soomes käimisega 1965. aastal. Liivtšuläs sündinud Stepanida, kes oli abielus eesti laevamehaanikuga, sattus kodukülast kaugele palju hiljem – tema Soome jäänud tütar Miina sai võimaluse võtta ema 1957. aastal enda juurde. (Virtaranta 1993: 208 jj) Kuigi Stepanidalt kirja pandud tekste on Aristel vähe (suurem osa neist on Helsingis Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuse lindiarihiivis), võib öelda, et Stepanida vadja keel oli ladus.

2004. aastal avaldasime Margit Kuusega vadja tekste Dunja Mihhailovalt (1910–1993), kes elas pimedana üksi ilma sugulasteta. Temalt jäi mulle hinge lause, mille tookord ka artikli pealkirjaks panime: “*no ku tuleb unohitamize kerd, ema tšēli va jāB*” ‘kui tuleb unustamise kord, s.o aeg unustada, jääb vaid oma keel’. Tema puhul oli see tõesti nii. Dunja keel oli sujuv ning täiesti vaba vene ja isuri keele mõjudest. Kui ta ka oma vastustes takerdus ning mõttesse jäi, siis mitte seetõttu, et oleks otsinud vadjakeelseid sõnu-väljendeid, vaid pigem seetõttu, et proovis võimalikult täpselt vastata.

15 Декабрь 1996.

Уважаемый Рейне Рейноо!

Благодарю за письмо и материалы
о бытии Насежского народа Vadje.
1966 году в Петербурге моя жена
и мои дочери последний раз
встретились с моими сестрами.
Старшая сестра умерла 1968 году.
Связь с деревней оказалась, никаким
сведениям о их существовании не было.
Моя сестра Мария Александровна
находилась в ссылке, а так же
дочь моей второй сестры Олимпиада
Анастасия.

Жизнь не так легка, поэтому
сомнения всегда мучают "живут" ли
теперь напишу письмо в деревню
в поисках за живыми.

Встретились с Вами было бы
очень интересно, расуедем
различные вопросы о Vadje.

С уважением
Ваша жена.

Juha Markov
Skedaholm
36071 Norrbott

Praeguste vadja keele kõnelejate keele “puhtuse” aste on erinev. Täiesti kindlalt on nad kakskeelsed. Ariste on konstateerinud, et Vaipooles vadjalased muutusid 19. sajandi teisel poolel kolmkeelseteks ja väidab, et isuri ja vene keel on vadja keelt mõjutanud ainult sõnavaraliselt. Fonoloogiliselt ja grammatiliselt on vadja keel Ariste sõnul peaaegu täielikult säilitanud oma algupärasuse (Ariste 1981: 44). Seda võib paljude praeguste vadjalastegi juures märgata.

See, et teised keeled mõjutavad vaid sõnavara, pole sugugi ebatavaline nähtus, mis poleks aga võimalik, kui paljud kollektiivi liikmed poleks mitmekeelsed. Vaipooles on see nii olnud senikaua, kuni inimesed mäletavad. Lähisugukeelte (praegusel juhul vadja ja isuri) puhul on mitmekeelsus lihtne, haridus lisas vadjalaste ellu automaatselt ka vene keele. On kõneldud subordinatiivsest ja koordinatiivsest bilingvismist. Esimese puhul tajub kõneleja teist keelt emakeele kaudu, mõisted n-ö tõlgitakse teise keelde. Selline oli kindlasti praeguste vadja keele kõnelejate vanemate vene keel. Nagu mainis Tsvetkov 1925. aastal, vene keelt rääkisid kõik, välja arvatud kõige vanem põlvkond, kes oskas vene keelt halvemini. See oli algav bilingvism. Praegu võiks kõnelda koordinatiivsest ehk puhtast bilingvismist, kus kaks keelt esinevad täiesti autonoomselt, ühele keelele ei läheneta enam teise kaudu; keele grammatilised kategooriad esinevad eraldi. Selline on praeguste vadja keele kõnelejate vene ja vadja keele suhe. Isuri keelest ei saa sellega seoses enam rääkida, sest vadjalased ja isurid räägivad nüüd omavahel vene keelt. Isuri keele puhul võiks praegu rääkida passiivsest bilingvismist – kõneleja saab teisest keelest aru, aga ise seda ei räägi.

Kui vadjalaste puhul rääkida bilingvismist, siis tegelikult hakkab silma ka n-ö semilingvism. Kõneleja võimalus oma keele kandjatega suhelda on piiratud, aga ka teise keele kõnelejatega mitte väga tihe. Sellisel juhul kaob emakeele adekvaatne tähendus ja võõrkeelt omandatakse piiratud määral. Väidetavalt kipub selline poolkeelsus arenema just siis, kui omavahel kontakteeruvad lähedased sugulaskeeled. Huvitavaks näiteks on Fjokla Šumilova (1905–2000) Jõgõperä külast (vestlus temaga avaldatud Heinsoo, Kuusk 2005). Ehkki ta on pärit vadja keelt kõnelevast suguvõsast ja ka tema mees oli vadjalane, on vanas eas tema keelde tekkinud väga palju isuripärast, kuna ta elas kaua aega Ivangorodis, kus ta suhtles pojatütrega vene keeles ja tema peamiseks suhtluskaaslaseks oli isurikeelne vanainimene. Tema tekstis esineb kõike – keelte segiajamist, koodivahetust, lihtsalt ümberlülitumist. Ta kõneles kõige meelsamini vene

keeles, kuigi ka siis esines keeles palju isuri keelele omaseid morfoloogilisi ja foneetilisi jooni. Intervjueerija surve ja visa harjutamise tulemusel hakkas aga vadja keelgi pinnale kerkima.

Diglossia on selline kahe keele valdamine, mille puhul keeled (murded) on funktsionaalselt jagunenud – ametlikus situatsioonis, kirjavahetuses jne kasutatakse ametlikku (riigi)keelt. Vadjalaste puhul on see olnud iseloomulik juba sellest ajast, kui kooliharidust hakati omandama. Vene keel oli hariduskeel. Aastail 1936–1938 eksisteerinud kool oli isurikeelne. Kirjakeele puudus on surunud varakult peale vähemalt ühe võõrkeelse suhtlusevormi. Kirikukeeleks oli vene keel ja ortodoksidenä oli kirik vadjalastele väga tähtis. 1925. aastal kirjutas Tsvetkov: “Ei ole imestada, et arusaamine vadjalastest pole ühesugune, vaated kannavad subjektiivset iseloomu, on ühekülgsed ja idealiseeritud. Kõige selgemat kuju võime näha tema usundist – õigeusust. See määrab kogu vadjalase olemise: moraalse külje ja ilmavaate, hingelise külgetõmbe, soome-ugri rahvaste peresse kuuluvuse tunde tarviduse, sümpaatia ja antipaatia. Sellega on seletatav ka vahakord iga rahva kõige kallima saavutusega – oma emakeele ja temaga ühenduses olevate ja tema abil saavutatud hingeliste varadega, mis omakorda seletavad keele tähtsust kultuurilise tegurina... See ongi nüüd sündinud vadjalastega. Nad sulasid lõplikult kokku kreeka-katoliku usundiga.” (Tsvetkov 1925: 41) Loomulikult mõjutas hiljem üha enam assimileerumist ametkondlik asjaajamine, arstid, meedia jne – vadja (isuri) keel jäi juba loomulikult teisejärguliseks argikeeleks.

Diglossia puhul on oluliseks asjaoluks, et kõneleja teeb teadliku valiku kahe keele vahel ja valib selle, mis tagab parema kommunikatiivsuse. See on viinud selleni, et tänapäeva vähesed vadjalased tegid lõpliku valiku, kui sündisid nende lapsed. Nad siirdusid täiesti üle vene keelele, säilitades ise oma keele naabritega suheldes kuid paljud eu kasutanud ka selles situatsioonis enam vadja keelt.

Koodivahetus on tänapäeva vadjalaste keeles tavaline. Kõneprotsessi keskel ühelt keelelt teisele üleminek on loomulik, eriti kui vahendatakse kellegi teise venekeelset kõnet. Ka väga hea keele kõnelejad ütlevad aeg-ajalt, et ma räägin seda nüüd vene keeles. Sel juhul on tegemist teadliku keelevahetusega. Sageli aga toimub keelevahetus märkamatuult ja iseenesest.

Kas keelevahetusega kaasneb ka kultuurivahetus? Keele ja kultuuri suhe pole kindlasti otsene. Soome mustlased pole säilitanud keelt, aga hoiavad visalt kinni oma üsna ehamugavatest naisteriietest. Eesti mustlastel elab

taas keel. Aga kindlasti on kultuur identiteedi osa. Tsvetkov on kirjutanud: “Iseenda tundmine mitte erilise rahvusena läheb veel kaugemalegi: vadjalane ei oska vahet teha isurlaste ja vadjalaste vahel. Vadja neiud (head lauljad) laulavad iseendast tingimata järgmist: *все ижорки красвенкие* – sõnad vene rahvalaulust (kuna laulude sisustik on ainult vene). Vene revolutsiooni ajajärgul tuli tihti nähtavale, kus vadja haritlane oma ankeetlehes rahvuse kohta lahtrit täites alati tähendas *isurlane*, mitte *vadjalane*. Muidugi ei olnud siin põhjuseks rahvuse salgamine, vaid iseenda tundmatus; latter natsiooni küsimusest täideti sõnaga *venelane*.” (Tsvetkov 1925: 44). Vadja ja isuri materiaalses kultuuris on palju sarnast. Eesti Rahva Muuseumi kogudes eristatakse esemeid sageli selle põhjal, kust külast need on saadud. Praeguseni leidub vadja rahvariideid paljudes kodudes. Tatjana Jefimova, vadja muuseumi rajaja ja hing, on neid tükkhaaval kokku kogunud. Nende rahvariiete ja piltide järgi on hakatud viimastel aastatel õmblema esinemisriideid venekeelsetele Jõgõperä koolilastele, kes tärkavas innustuses vadjakeelseid laule laulavad. Loomulikult ei käi keegi enam mujalgi maailmas rahvariietes.

Vadjakeelseid laule enam ei osata, mõned isurikeelsed laulud on meelde jäänud kaheaastasel isurikeelsel kooliajal kasutatud õpikust. Vanemad inimesed, kes vadja keeles laulda mõistsid, on surnud. Ka nemad laulsid meelsamini isuri keeles. Sirvides vanu ekspeditsioonipäevikuid, jäi silma märge 1994. aastast: “Luuditsas bussi oodates tabas meid meeldiv üllatus – kolm vanainimest hakkas meile laulma isurikeelset versiooni laulust “Lilla istus vangitornis”. Selle laulu saatel me bussiga ka lahkusime.” Mina vadjakeelseid laule kuulnud pole. Küll aga elas Luuditsa külas laulik Fenja Petrova, kes teadis ääretult palju isurikeelseid laule. Naersime endamisi, et ta on nagu raadio – vajutad nupule ja hakkab pihta ega lakka enne, kui välja lülitada. Tema on ainuke elav rahvalaulik, keda ma Vaipooles kuulnud olen. Nüüdseks on temagi surnud.

Vadjalaste keelevahetus on alanud juba varakult. Vadja keele hääbumist on ennustatud juba eelmise sajandi algusest peale. Lauri Kettunen ütles 1914. aastal, et ei kulu enam inimpõlvegi, kui vadja keel kadunud on.

Drastiline arvukuse langus toimus paarikümne aastaga – 1926. aastal 705, 1942. aastal 500, 1947. aastal 100 vadjalast! (vt nt Heinsoo 1995). Muidugi ei saa arvusid absoluutseteks pidada, aga suurusjärgus pole mõtet kahelda. Lisaks arvukuse vähenemisele on iseloomulik ka täielikult muutunud situatsioon pärast sõda – külades oli massiliselt venelasi, enam ei

sõlmitud isuri-vadja segaabiellusid, vaid kõik minu informandid, kes abiellusid pärast sõda, abiellusid venekeelse inimesega.

Ariste mainis 1957. aastal vadjalaste arvuks 25. Ta uskus, et keegi kõneleb ka Jõgõperäs vadja keelt (Ariste 1957: 119). Ta polnud Vaipooles veel käinud ega teadnud, et just seal säilib keel kõige kauem.

Sellele, et vadjalased vene keelele üle läksid, on mõju avaldanud ka venekeelse elanikkonna suhtumine. Nii nagu Niina Lenivenko ütles: “*ema tšēlt ni naku äppesti*” ‘oma keelt nagu häbeneti’.

Ja ehkki praegune aktiivne rahvuskultuuriline liikumine on nii keele kui ka kultuuri au sisse tõstnud, on vadja keele alalhoidmiseks hilja. Kui enne pidasid venelased läänemeresoomlasi teisejärgulisteks, *tšuhnadeks*, siis praegu tegeleb vene haritlaskond aktiivselt kultuuriripete otsimise, hooldamise ja säilitamisega (vt Ernits 2006a, Ernits 2006b). Jõgõperä kooli õpetajad, kes Tartu Ülikooli ekspeditsioone meelsasti olid vastu võtnud ja meie tegemisi toetanud, aga polnud iialgi ise asja vastu huvi tundnud, tegelevad nüüd aktiivselt vadja kohaliku kultuuri uurimise ja elustamisega. Koolilastele õpetatakse isegi vadja keelt.

Vadjalaste enda suhtumine oma kultuuri n-ö “uusrenessanssi” on erinev. Vadjalased Tatjana Prokopenko ja Zinaida Saveljeva õpetavad lastele keelt ja laule, mõned vaatavad pidu kõrvalt, aga suurem osa sellest osa ei võta. Neid see ei tundu enam puudutavat.

Olen käinud vadja külates alates 1975. aastast. Alguses polnud probleeme informantide leidmisega, vaid pigem sellega, et isuri ja vadja keelt mitte segi ajada. Kuid nüüdseks on olukord selline, et vadja keel on kadumas ka Vaipooles – viimaselt vadja põlisalt.

On vähetõenäoline, et vadja keelt veel kusagil mujal maailmas kõneldakse. Aga vadja juurtega inimesi on Eestiski, näiteks saksofonist Lembit Saarsalu, kes on Zina Saveljeva onupoeg.

Lauri Kettunen käis 1915. aastal Ingerimaal ja kirjutas: “*Voisi luetella miltei kaikki vatjalaisten parikymmentä kylää ja merkitä niiden vatjaa puhuvat asukkaat “viimeisiksi”*” (Kettunen 1931: 93). Nüüd on viimased elanikud kolmes vadja külas – Jõgõperäl, Liivtšüläs ja Luuditsas.

Praegu võib öelda, et omavahel ei kõnele vadja keelt igapäeva elus keegi. Õed Nina Lenivenko (s 1935) ja Raissa Kutinova (s 1932) kindlasti mitte, ehkki nad väidavad vastupidist. Samas kõneleb vadja keelt väga vabalt Tatjana Prokopenko (s 1935). Ta sõnavara on ääretult rikas, mälu hea ja sõnaloomelav. Julgemalt on hakanud vadja keelt kõnelema põlisest vadja suguvõsast pärit endine kooliõpetaja Zina Saveljeva (s 1941). Keele

kasutus on aktiivsem elavama suhtluse perioodil – suvel, ajal, mil valmistatakse ette suviseid Luuditsa küla pidustusi.

Viimaste vadja keele kõnelejate juures esinevat keelevahetust iseloomustavad järgmised jooned:

1) Kui ka harva omavahel vadja keelt kõneldakse, siis siirdutakse isuri keelele, kui seltskonnaga liitub isuri keele kõneleja, ehkki isuri keele kõneleja saaks ka vadja keelest aru. Tõsi, ka isuri keele kõnelejaid on Vaipooles küldes vähe. Ühiseks keeleks on kujunenud vene keel.

2) Vadja keele kõnelejad siirduvad teatud teemasid käsitledes (nt meditsiin, päevapoliitika) või teatud situatsioonis (kellegi tsiteerimine) vene keelele. Selline keelevahetus on keelejuhiti erinev. Vene keelele üleminek on täiesti sujuv ja toimub märkamatuks ja juhul, kui räägivad vaid vadjalased.

3) Vadja keelt ei kõnelda omavahel isegi siis, kui juuresolev vene keele kõneleja vestlusega otseselt seotud pole – asju arutatakse ikkagi vene keeles.

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigi vadjalastest on 20. sajandil palju kirjutatud, just Paul Ariste on see, kes on vadjalasi ka paljudele mittefiloloogidele tutvustanud, on vadja keel praeguseks siiski vaid romantiline mälestus. Vadja keele kõnelemine lõppes järsult ühe sugupõlve jooksul.

Kirjandus

Ariste, Paul 1957: Vatjalaisten nykyisyydestä. *Virittäjä*, 119–123.

Ariste, Paul 1981: *Keelekontaktid: eesti keele kontakte teiste keeltega*. Tallinn: Valgus.

Ernits, Enn 2006a: Vadja liikumisest ja kirjakeelest. – *Keel ja Kirjandus 1*, 83–85.

Ernits, Enn 2006b: Об обозначении звуков в водском языке. – *Linguistica Uralica 1*, 1–9.

Heinsoo, Heinike 1995: Tšeele veeb vaikka Viipurii – Vatjalaisista ja vatjalaisuudesta. – *Itämerensuomalaiset: heimokansojen historiaa ja kohtaloita*. Toim. Mauno Jokipii. Jyväskylä: Atena, 147–161.

Heinsoo, Heinike, Margit Kuusk 2004: No ku tuleb unhtamizē kerd, nī emā tšēli vai jāv. – *Fenno-Ugristica 26*, 17–36.

- Heinsoo, Heinike; Kuusk, Margit 2005:** No jo vanemat kõlla keik vällä , sis jo kēli müttü, ni kēli müttü. Vobštšem, vsjo b̄ilo, ne dai boh. – *Fenno-Ugristica* 27, 69–85.
- Kettunen, Lauri 1931:** *Suomen heimon kirja*. Porvoo.
- Kettunen, Lauri. 1945:** *Tieteen matkamihenä. Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907–1918*. Porvoo-Helsinki.
- Kniga = Книга памяти к 50-летию Великой Победы. Кингисепи 95.** Мерия Кингисепского района Ленинградской области. Отдел культуры. 1995.
- VP = Paul Ariste vadja päevikud 1942–1980. Litteraria 22. Eesti kultuuriloo allikmaterjale.** Tartu 2005.
- Tsvetkov, Dimitri 1925:** Vadjalased. – *Eesti Keel*, 39–44.
- Virtaranta, Pertti 1993:** Štepanida Pihlakas – vatjalainen heimosisar. – *Kynällä kylmällä, kädellä lämpimällä: muistiinpanoja tapauksista ja tapaamisista*. Helsinki: SKS, 208–214.

Heinike Heinsoo: Vadälaisi keelevaihtusõst

Vadalasõq ommaq üle elänüq mitu keelevaihtamisõ etappi.

Jo 20. saa-aastaga algusõn lätsiq vadalasõq lihtsähe isuri keele pääle. Keelevaihtusõ tulõmis om viil 20. saa-aastaga keskpaigan sagõhõe olnuq tuu, et üte perre latsist ommaq tulnuq esiq kiili kõnõlõjaq: tuu, kiä abiellu isuriga, võtf umas isuri keele ja tuu, kiä abiellu vadalasõga, hoif alalõ vaða keele.

Ku vadalasõq olõsi-s vinnestünüq, olõsiq nä isuristunuq. Lähkün elämine ni segäabieloq mängeq trumbiq kätte isuri keelele jo tuuperäst, et isuri kiil om kõik aig üle käünüq tuuga, et taad kõnõlõs inämb inemiisi ku vaða kiilt.

19. saa-aastaga algusõn sai Tsvetkovi perrä keriguslaavi keelest arvo õnnõ 10% ja vinne keelest 50% vadälaisist. 1925. aatsagal, ku aokirän Eesti Keel ilmu Tsvetkovi artikli “Vadalasõq”, mõistiq vinne kiilt jo kõik vadalasõq päält kõgõ vanõmbidõ inemiisi. Parhilladsõs om olokõrd sääne, et vanõmbidõ ku 70aastatsidõ vaða keele kõnõlõjidõ latsõq inämb vaða kiilt mõista-i, selle et vanõmbaq ommaq näidega naanuq koton vinne kiilt kõnõlõma. Kodokeeles om vinne kiil saanuq ka vaða-isuri segäperrin.

Vaða keele kõnõlõminõ lõppi äkilidselt üte põlvkunna joosul.

Viimätside vaða keele kõnõlõjidõ keelevaihtusõlõ umadsõq joonõq ommaq järgmädsõq:

1) vaða keele asõmal nakatas kõnõlõma isuri keelen, ku seltskunda tulõ isuri keele kõnõlõja;

2) vaðalasõq kõnõlõsõq vinne kiilt, ku kõnõldas nt medistsiinist, poliitikast vai ku andas edesi tõsõ inemise sõnno.